

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192643

UNIVERSAL
LIBRARY

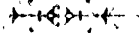

पुष्पहार.

ले. मां० गिरिजावाई केलकर.

N. N.

75

किंमत ४८ आणे.

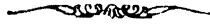

पुष्पहार.

लेखक:— सौ. गिरिजाबाई केळकर.

(" गृहिणीभूषण " " स्त्रियांचा स्वर्ग " " पुरुषांचें बंधु " " आशेषा " इत्यादिकांची कर्त्री)

आवृत्ति पहिली.

(सर्व हक्क राखून ठेविले आहेत)

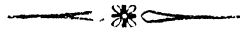
जळगांव येथे बाबजी प्रिंटिंग प्रेसांत छापिलें

सन १९२१

किंमत ८ आणे.

उपोद्घात.

“ गृहिणी भूषण ” पुस्तकांची आजपर्यंत तीन भाषेत भाषांतरें झालेलीं व त्याच्या एकंदर चार आवृत्त्या निघाल्या. तें पाहून तशाच प्रकारचे आणखी कांहीं लेख प्रसिद्ध केल्यास ते ही वाचक बंधुभगिनीनां आवडतील असें वाटलें. आणि ह्मणून हें “ पुष्पहार ” पुस्तक प्रसिद्ध केलें आहे. गृहिणीभूषण प्रसिद्ध केल्यानंतर मी जे पुढें कांहीं स्फुट लेख लिहिले व कांहीं ठिकाणीं व्याख्यानें दिलीं त्यांतील कांहीं लेख व कांहीं व्याख्यानें पुस्तकरूपानें झाल्यास जास्त चिरस्थायी होतील असें वाटल्यावरून त्यांतील कांहीं लेख व कांहीं व्याख्यानें व कांहीं नवे लेख असे एकत्र करून हा एक त्या पुष्पांचा लहानसा हार गुंफला आहे. मनुष्य स्वभावाच्या रुचिवैचित्र्याप्रमाणें यांतील सर्वच पुष्पें कांहीं सगळ्यांनाच आवडणार नाहीत. तरी पण निरनिगळ्या आवडीच्या माणसांना त्यांतलें एखादें पुष्प तरी आवडेल अशा भावनेनें हा हार सहृदय वाचकांच्या पुढें ठेवित आहे. त्याचाही ते “ गृहिणी भूषणा ” प्रमाणेंच स्वीकार करतील अशी आशा आहे.

हा माझा लहानसा हार मी श्री. रा. रा. कृष्णाजी शंकर दीक्षित डे० एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर सातारा यांना दाखविला तो त्यांना पसंत पडून प्रस्तावनेच्या रूपानें चार शब्द त्यांनीं लिहून दिले याबद्दल मी त्यांची अत्यंतिक आभारी आहे:

आमचें जळगांव, गांव आधींच लहान. अर्थात् त्यांत मोठासा छापखाना नाही. असें असून बाबजी प्रिंटिंग प्रेसच्या मालकांनीं हें पुस्तक छपावयाचें काम हौसेनें हातांत घेऊन पुरें करून दिलें याबद्दल त्यांचेही आभार मानणें जरूर आहे.

शेवटीं, ज्या जगन्नियंत्यानें हा “ पुष्पहार ” गुंफण्याची संधि आणून दिली त्याचें मनोभावानें स्मरण करून पुरे करते.

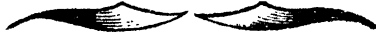
मनोहर भुवन; जळगांव

गुरुवार ता. २०-१०-१९२१

सौ. गिरिजाबाई केळकर.

अर्पण-पत्रिका.

माझ्या परमपूज्य सासूबाई

ती. गं. यशोदाबाई केळकर

यांस

अत्यंत नम्रतापूर्वक अर्पण केलें असें.

ग्रंथकर्त्री.

प्रस्तावना.

“ गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ”
रघुवंश, कालिदास.

पाश्चात्य शिक्षणाच्या संस्कारानें ज्या गोष्टींना आपणांस विशेष लाभ झाला त्यांपैकीं स्त्रियांना शिक्षण देण्याची इच्छा हा होय. अलीकडे स्त्रीशिक्षणाच्या फैलावास शक्य तितकी मदत दिली जात आहे व मुलांबरोबर मुलींच्या शाळा जिकडे तिकडे झाल्या आहेत. पण मुलींच्या अभ्यासाचा कार्यक्रम काय असावा, ह्मणजे त्या समाजाच्या नेत्या होतील, व त्यांच्यावर समाजाची काय जबाबदारी आहे ती त्यांचे ध्यानांत येईल, याविषयीं मात्र विचार अत्यंत शैथिल्यानें चालू आहे. स्त्रीसमाजातीलच कांहीं व्यक्ति जोमानें व जोमानें पुढें येऊन जर समाजांत याबद्दल खळबळ उडवून देतील, तर मात्र ही गोष्ट लवकर साध्य होणार आहे. समाधानाची गोष्ट ही आहे कीं, हिंदुस्थानांतील सर्व प्रांतांतून कांहीं स्त्रिया व कांहीं स्त्री-संस्था पुढें येत आहेत, व स्त्रीशिक्षणासंबंधीं खरी जागृति समाजांत उत्पन्न व्हावी यासाठीं खटपट करित आहेत. अशा स्त्रियांपैकीं मुंबई इलाख्यांत ज्यांचीं नांवां प्रामुख्यानें सांगतां येतील त्यांपैकीं श्री. सौ. गिरिजाबाई केळकर ह्या एक होत.

श्री. सौ. गिरिजाबाई केळकर यांनी स्त्रियांच्या उन्नतीसाठी समाजाचे कर्तव्य काय या विषयी जे अनेक ग्रंथ लिहिले आहेत, त्यांवरून त्यांची मराठी वाङ्मयाबद्दल लालसा व मराठी वाङ्मयाची सेवा, तसेच विचारांची प्रौढ व उत्साहजनक सरणी ही दृश्य होत आहेत. त्यांचे ग्रंथ मराठी वाचकांस चांगले आवडते झाले आहेत, व स्त्री-समाजास तर ते फार उपयुक्त झाले आहेत. सारांश त्यांनी व्यक्तिशः चालविलेली ही समाजसेवा व वाङ्मय-सेवा ही स्पृहणीय आहेत व ती आमच्या समाज-नायकांसही मान्य झालेली आहेत. ह्मणून श्री. सौ. गिरिजाबाई केळकर यांचा मराठी-वाङ्मय-प्रांगणावर नव्यानेच प्रवेश झाला नसल्यामुळे, त्यांची ओळख वाचकांस नव्याने करून द्यावयाची आहे असे मुळीच नाही.

आतां समाज-सुधारणेविषयी जीं मते व ज्या कल्पना आहेत तीं मते व त्या कल्पना मात्र आमच्या समाजांत इतक्या विविध आहेत की, त्या सर्वांचे एकीकरण करणे कठीण आहे. पण प्रत्येकास आपलेच मत खरे व मी ह्मणतो तसेच समाजाने चालावे असे वाटावे व अशाच रीतीचा ओघ त्याच्या विचार-सरणींत, त्याचे ग्रंथांत, त्याचे भाषणांत दिसून यावयाचा. ह्मणजे जितके निरनिराळे पंथ तितक्या निरनिराळ्या विचार-शाळाच दिसून येतात. त्याप्रमाणेच श्री. सौ. गिरिजाबाई यांस ही समाजाने विशिष्ट तऱ्हेनेच व विशिष्ट मार्गानेच जावे असे वाटत आहे, हे

त्यांच्या ग्रंथावरून, व व्याख्यानावरून स्पष्ट होत आहे. स्वमत प्रस्थापनाची जी ही निरनिराळ्या व्यक्तींची अहमहमिका त्यायोगे समाजाचे मात्र हितच होत आहे यांत शंका नाही.

कै. न्यायमूर्ति रानडे यांचे एका सामाजिक परिषदेत व्याख्यान झाले, त्यांत विषय होता की, —

‘ We cling to the past and we are drawn by the present, but both have equal rights on us. ’

ह्मणजे आम्ही जुन्या गोष्टींस चिकटून राहतो पण वर्तमानकाळ हा आपणांस पुराण—गोष्टींपासून दूर नेत असतो, पण भूतकाळ व वर्तमानकाळ हे दोघेही आम्हांवर सारखे हक्क बजावतात. ह्मणजे दोघांसही आपण मान दिला पाहिजे असें झाले.

श्री. सौ. गिरिजाबाई यांच्या प्रस्तुत लेखमालेंतील सर्व विषयांत त्यांचे एक समाज—सुधारणेचे विशिष्ट मत ओतप्रोत भरलेले आहे हे सर्व लेख वाचल्यावर अगदी स्पष्ट दिसते. जसें ज्ञानाचा सर्व लय सरतेशेवटीं एकच असें आपण ह्मणतो तसेच यांच्या लेखांचा सर्व लय एकाच विचारांत केंद्री—भूत झालेला आहे. स्त्रियांस अंधकारांत न टाकतां त्यांस शिक्षणानें पुढें आणणें व त्यांस समाज—सेवेचा वाटा प्रामुख्याने ध्यावयास लावावयाचा हें तर प्रस्तुत लेखकांचे मत आहेच, पण त्याबरोबरच जुन्याचा कंटाळा करूं नका, जुन्याचा हेवा वाटूं देऊं नका, जुनें सोडले ह्मणजे

आह्मी सुधारलें असें कित्यकांस वाटतें तें भ्रामक आहे, हें कंठरवानें सांगण्याचें व्रत श्री. सौ. गिरिजाबाई यांनी आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथांतून पत्करलेलें जसें स्पष्ट आहे, तसेंच या लेखांतही तेंच दिसून येत आहे, असें वाचकांच्या नजरेस मुख्यतः आणिलें ह्याणजे प्रस्तुत लेख—माला वाचून मनन करण्याची लालसा वाचकांस उत्पन्न होईल व त्यायोगें ही प्रस्तावना लिहिणाराचा उद्देश सहजच सफल होणार आहे.

प्रस्तुत लेखांतील कांहीं लेख व्याख्यानरूपाचे आहेत, व ते निरनिराळ्या संग्रहेपुढें व्याख्यानरूपानें अगोदरच समाजापुढें आलेले आहेत, व कांहीं वर्तमानपत्रांतून त्यांचा गौरव करण्यांत आलेला आहे. इतकें सांगितलें ह्याणजे लेखांची महति वाचकांच्या लक्षांत येईल अशी आशा आहे. माझे तर असें मत आहे कीं, स्त्रीशिक्षणाच्या गांवोगांव ज्या संस्था आहेत, त्या संस्थापुढें जी वेळोवेळी व्याख्यानें देण्यांत येतात, त्यां ऐवजी हें एक एक व्याख्यान जर वाचून दाखविलें तर फार कार्य—सिद्धि होणार आहे. त्या विशिष्ट स्थळांतील सर्व स्त्रियांस एकत्र हे विचार कळून त्यामध्ये स्त्रियांस शिक्षण देण्याची जरूरी, त्याचा प्रकार, आमचे सामाजिक विचार व आचार, त्यांत उन्नति कशी करावी, आमच्या विवाहपद्धतींतलि दोष व गुण यांसर्वाविषयी स्त्रीसमाजांत जागृति उत्पन्न करण्याचें प्रस्तुत लेख हें चांगलें साधन झालें आहे, असें माझे स्पष्ट मत आहे, व या समाज—सेवेबद्दल प्रस्तुत ग्रंथकर्तीचे आभार मानावे तितके थोडेच.

या लेख-मालेंतील विचारांचा सारांश देत बसणेचें प्रयोजन नाही. ते लेख जसेच तसेच वाचकांपुढें याथे अशी इच्छा आहे. पण एक गोष्ट येथें नमूद करण्याची आवश्यकता आहे. ती सांगून ही अल्प प्रस्तावना संपवितों.

माझा व श्री. सौ. रिजाबाई केळकर यांचा परिचय होऊन आज ७१ वर्षे झाली तितक्या अवधीत त्यांचें वाचन त्यांचा वाङ्मय सेवेचा अंतिम हेतु त्यांचे विचार-प्राचुर्य, व त्यांची भाषण-शैली यांविषयी माझे मत,

सलिल-निधिरिव प्रतिक्षणं मे,
भवति नवो नवोऽयमक्षोः ।

या सुप्रसिद्ध कव्युक्ती प्रमाणें झालेलें आहे एवढ्यामुळेंच ही प्रस्तावना म्यां लिहावी अशी उत्कट इच्छा मला झाली, व ही सांघि प्रस्तुत ग्रंथकर्त्रीने मला दिली त्याबद्दल मी तिचा फार आभारी आहे. प्रस्तुत लेख-संग्रह खीसमाजाचे आदरास खास पात्र होईल असा मला भ्रंवसा वाटत आहे.

सातारा
१७।१०।२१

} कृष्णाजी शंकर दीक्षित (बी. ए.
डेप्युटी एज्युकेशनल इन्स्पेक्टर
सातारा.

पुष्पहार.

अनुक्रमणिका.

पान

- १ हिंदु समाजातील स्त्रीशिक्षणाचे पुढील ध्येय..... १
- २ भावी पिढीचा पहिला शिक्षक ११
- ३ महायुद्धापामून हिंदी स्त्रियांना काय शिकतां येईल १६
- ४ आमचे सोवळें ओवळें २४
- ५ स्त्री समाजास साधारण सुचना ३१
- ६ लग्नातील मानापमान व रुसवे फुगवे..... ४०
- ७ सामाजिक तडजोड..... ४८
- ८ प्रौढ विवाह..... ६६
- ९ तरुणपिढी व सामाजिक सुधारणा ७२
- १० सद्यःस्थितीत तरुण पिढीचें निरीक्षण ८९

हिंदु समाजांतील स्त्रीशिक्षणाचें पुढील ध्येय.

स्त्रीशिक्षणासंबंधानें हल्लीं जिकडे तिकडे जोराची चळवळ चालू आहे; व प्रागतिक ह्मणणाऱ्या लोकांचीं ध्येयें भराभर पुढें येत आहेत. अशावेळीं माझा हा लेख पाहून पुष्कळांना माझा राग येईल, हे गला माहीत असूनही मी हा लेख लिहित आहे. कारण मी गृहिणीभूषणांतील माझे स्त्रीशिक्षणावरील लेख लिहिल्यानंतर इतके दिवस विचार करून पाहिलें तरी अद्यापि माझे विचार बदलत नाहींत. इतकेंच नव्हे तर हल्लीं सुरू असलेली पद्धत अशीच चालू राहिल्यास पुढें कसें होईल ह्याचें चित्र डोळ्यांपुढें येतें; आणि ह्मणूनच पुनः एकदां आपलें एका बाजूचें मत ह्मणून तें लोकांपुढें ठेवावेसें वाटतें. हें मत कदाचित् चुकीचें असेल आणि तें पुष्कळांना आवडणारही नाहीं हें मी समजून आहे.

हल्लीं स्त्रियांच्या शिक्षणासंबंधानें बहुतेक सुशिक्षित समाजांतील मतभेद नाहींसा झाला आहे; आणि स्त्रियांना शिक्षण पाहिजे असें बहुतेक एकमत झाल्यासारखेंच आहे. तरी पण तें कसें असावें ह्यासंबंधीचा फारसा विचार झालेला आढळत नाहीं. निदान तैशा प्रकारचा निरनिराळ्या दिशेनें विचार केलेलीं माणसें तरी पुढें आलेलीं दिसत नाहींत. हल्लीं जीं माणसें पुढें आलीं आहेत व जीं ह्या बाबतींत खटपट करितात त्यांचे विचार ह्मणजे काय ?

त्यांची दृष्टी पाश्चात्य पद्धतीच्या शिक्षणावर गेली असल्यामुळे त्यांची कृति सहाजिकच तशी होते आणि त्यामुळे ते मुलींकरितां घणून ज्या शाळा, कॉलेजे वगैरे काढीत आहेत, तीं सर्व मुलांच्या शाळांच्या व कॉलेजांच्याच धर्नीवर असतात. ह्यानें होतें काय की, त्यांची जरी इच्छा नसली तरी मुली स्वाभाविकपणेंच मुलगे बनतात. जसें ट्रेनिंग कॉलेजांतील विद्यार्थी विद्यार्थीनीला परीक्षा पास होणें हें ध्येय नमून उत्तम शिक्षक होणें हें ध्येय असतें. पण प्रत्यक्ष अनुभवांत तसें पूर्णपणें येत नाहीं. तर त्या परीक्षेच्या पाठीस लागल्यानें उत्तम शिष्य मात्र बनतात. तसेंच स्त्रीशिक्षणाचें आहे. तिकडील देशांमध्ये मुलींना हल्लीं जें शिक्षण मिळत आहे. त्यामुळे समान हक्काचें वेड, गृहिणी पदाचा कंटाळा, मातृपदाच्या जबाबदारीची टाळाटाळ, सात्विक विचाराची व त्यामुळे गुणाची हानी व कठोरतेची वाढ हे गुण स्त्रियांमध्ये वाढत्या प्रमाणावर दिसून येतात. त्यांची स्वातंत्र्याची आवड वाढते व त्यामुळे गृहिणीपदाचें ओझे गळ्यांत नकोसें वाटतें. जरी यदाकदाचित् तें असलें तरी निदान मातृप्रेमाची शृंखला तरी आपल्या पायांत असून नये अशी त्यांची इच्छा वाढते व हळूहळू वत्सलता कमी होऊन स्त्रियांच्या अंगी स्वाभाविकपणें असणारा मृदुपणा जाऊन त्या जागीं एकलकौंडेपणा, तिरस्कार व कठोरता हीं वाढत जातात. व मग हळू हळू त्या बायकांच्या पुरुष बनतात. तेव्हां अशा प्रकारची स्थिती हिंदु समाजांत होऊं नये. निदान शेजाऱ्याचें उदाहरण पाहून तरी आपण जास्त शहाणें व्हावें हें योग्य होय.

हिंदु समाजातील स्त्रीशिक्षणाचं पुढील ध्येय.

हल्लीं आपल्यामध्ये जीं मुलींचीं कॉलेज व ज्या शाळा आहेत त्या बहुतेक थेट मुलांच्या धर्तीवर आहेत. हल्लीं आहोतीं मुलींना तें शिक्षण देतो तें असें कीं, त्यांना आपण मुली आहोतीं असें कळूं न देण्याचें ! तेव्हां त्यांचा परिणामही तसाच झाल्यास नवल काय सध्यां पुष्कळांचें असें मत पडतें कीं, मुलींना लहानपणापासून आपण बायको आहोतीं हें वाटतां कामां नये. पण मीं ह्मणते, असें कां ? समजा कीं, एखाद्याची गरीबी आहे; आणि त्याला मूढ आहे. तेव्हां कोणी ह्मणेल कीं, त्याला लहानपणापासून गरीबीची कल्पना येऊं देऊं नका. कारण त्यामुळें त्याच्या मनास वक्र बसेल. पण शहाणीं माणसें असें ह्मणणार नाहींत. त्याला जर लहानपणापासून आपली खरी स्थिती कळेल तर तो चैनी व आळशी निघणार नाहीं, किंवा त्याला पोकेळ पेट दाखविण्याचा मोह उत्पन्न न होतां तो बेतावातानें, काटकसरीनें व टापटिपीनें राहून लोकांचें लक्ष्य पैशानें नाहीं पण गुणानें वेधण्याचें प्रयत्न करील; व त्यास तसें करूं देणे योग्य आहे. तसेंच आरंभाला जरी कांहींविल मुर्त्यांना आपण मुली आहोतीं हें कळूं देणें इष्ट वाटलें नाहीं तरी पण हळुहळू त्यांना तें कळूं देणेंच हितावह आहे, व त्याप्रमाणें तें कळतेंहीं. पण पाहिजे तितके लवकर त्यांच्यामध्ये स्त्रीत्वाची भावना उत्पन्न न केल्यानें त्यांना मुलांच्या कांहीं संवईं जडतात व त्या निघावयाला मात्र त्रास पडतो. तेव्हां जीं पर्यंत आपल्याला स्त्रियांना स्त्रीत्वापासून दूर करावयाच्या नाहींत तोपर्यंत हल्लीं स्त्रियांच्या करितां ह्मणून जो शिक्षणक्रम अग्निन्वान आहे व गेलो जाताना

हिंदु समाजांतील स्त्रीशिक्षणाचें पुढील ध्येय.

आहे तो चुकीचा आहे असें ह्मणावें लागेल. आता कोणी ह्मणेल कीं, असे उदाहरण दाखवा. तर आद्याप आपल्याइकडे स्त्रीशिक्षणाचा आरंभ आहे; पण जेथें तें मुबलक झाले आहे तिकडे पहा; शिवाय ज्यांना बारकाईनें पहाण्याची संवय आहे त्यांना आमच्याकडेसुद्धां बीजरूपाने तें पहावयास मिळेल. मी स्वतः जरी स्त्रीशिक्षणाची पूर्ण अभिमानी आहे तरी हल्लीं स्त्रियांना जे मुलांच्या नमुन्याचें शिक्षण मिळतें त्यामुळे स्त्रिया गृहिणी व मातृपदाला योग्य होणार नाहींत असे मला वाटते. व केव्हांही झाले तरी स्त्रियांचें शिक्षण उत्तम गृहिणी व उत्तम माता ह्या पदवीकरितांच असावे असे सर्व—साधारण समाजाला वाटणारच. अगदी वरिष्ठ दर्जाचे श्रीमंत व संस्थानिक लोक सोडून व मध्यम स्थितींतील विधवा सोडून उरलेल्या लोकांसंबंधानें आज ही चर्चा आहे. कारण श्रीमंत लोकांना आपल्या मुलींना हवें तसें शिक्षक ठेवतां येतात व विधवांचा प्रश्न तर अगदींच निराळा ! तेव्हां आतां मध्यम कुटुंबांतील सरसकट मुलींच्याकरितां पहावयाचें तर आमच्या मुलींना चांगलें शिक्षण मिळालेच पाहिजे. पण त्यांत त्यांच्या पाठीमागें पदव्यांची ओढ नको. कारण त्यांच्या शिक्षणाची परीक्षा पदव्यांच्या आंकड्याने न होतां त्यांच्या कर्तव्यानेच होते. तेव्हां त्यांना पुढे जे गृहिणीपद किंवा मातृपद मिळवावयाचे आहे त्याची जाणीव शिक्षण देणारांच्या व घेणारांच्या मनांत सारखी पाहिजे. हल्लींच्या मुलांच्याप्रमाणे मिळणाऱ्या शिक्षणाचा परिणाम असा होतो कीं, त्यांना मुलांप्रमाणे

पदव्या मिळविण्याची इच्छा उत्तम होते व आपण मुलांच्यापेक्षां कोणच्याही तऱ्हेनें कमी नाहीं असें दाखवावेसे त्यांना वाटते. ही अहमहमिका चुकीची आहे. कारण जेथें दोघांचे रस्ते निराळे तेथें ह्याची जरूरच काय ? उदर निर्वाहाकरितां शिकणें हा कांहीं स्त्रीशिक्षणाचा अंतिम हेतू खरा नाहीं. तो एक अडचणीच्या वेळेचा मार्ग आहे. बाकी खरें पाहतां बाह्य जिवनाची चढाओढ हें पुरुषांच्या रांकट स्वाभिमानाला योग्य आहे व मृदुता, कोमलता ह्या गुणांचा विकास हें स्त्रीस्वभावाचें खास लक्षण आहे व याची वाढ होण्याजोगें शिक्षण त्यांना मिळून त्यांचीं मधुर फळें त्यांच्या मार्फत पुढील पिढीला मिळण्याची आर्क्षी आशा बाळगतां. पण हल्लींच्या शिक्षणाचें तसें होणार नाहीं. बायकांना खोठ्या शिक्षणाची गोडी लागेल व त्यामुळें त्यांना संसारपाशाचा कंटाळा येईल व मातृप्रेमाची बिडी पायांत न पडण्याकरितां त्या सदा घडपडतील; आणि एकदां कां त्यांना संसारपाशाचा कंटाळा आला ह्याणजे त्या स्वतंत्रतेकरितां अगर पोटभरण्याकरितां नोकरीच्या मार्गे लागतील. आणि तसें झालें ह्याणजे हळुहळू संसारांतील निरनिराळ्या व्यक्तींच्या गांठी पडून पुष्कळदां त्यांना चांगल्या वाईटाशीं झगडावें लागेल व मनाला मोह पाडणाऱ्या अनेक इंद्र जालांतून त्यांना मोठ्या मुष्किलीनें बाहेर पडावें लागेल व इतकेंही करून शेवटीं आपल्याला जगांत जवळचें असें खरें प्रेम करणारे कोणी नाहीं अशीं स्वरूप त्यांना लागेल. सारांश हल्लींच्या शिक्षणाचे असे कांहींतरी चमत्कारिक परिणाम होतील. त्यांना

संसार व संसारांतील कामें कंटाळवाणीं वाटतील. सारा दिवस त्यांच्या संबंधानें काम करावें लागतें अशीं व स्वतःचीं मुलें नकोशीं होतील व संसारांतील कर्तव्यें व मुलांची व्यवस्था झाल्या-
नंतर उरलेला वेळ जो हल्लींच्या स्त्रिया ईश्वर, बेदांत वगैरे संब-
धानें आपल्या समजुतीप्रमाणें ऐकण्यांत, वाचण्यांत घालवितात व
ज्यापासून निदान कांहीं क्षण तरी बाह्य जगाचा विसर पडून त्या
सात्विक विचारांकडे वळतात. तेंही नाहींसें होईल. कारण मग
नेहमीं जीवनकलहाची चढाओढ, मनाची अशांतता, ह्यांत वेळ
जावयाचाच. कारण स्वभावतःच स्त्रियांना संसार प्रिय असतो व
जीवनकलहाचा कंटाळा असतो. त्यांत आरंभाला कांहीं वेळ बरें
वाटलें तरी तें सारखें टिकत नसतें. पण स्वतंत्रतेच्या खोट्या
आमिषामुळें त्या संसारांत पडावयाला भितात व त्यामुळें मनाला
नेहमीं असंतोष वाटतो. ह्मणून स्त्रियांना जें शिक्षण द्यावयाचें तें
मुलांच्यापेक्षां अगदींच निराळ्या तऱ्हेचें पाहिजे आणि तें त्यांच्या
संसारांत कसें उपयोगीं पडेल हें बघून त्याप्रमाणें त्यांचा कार्यक्रम
ठरविला पाहिजे. नाहींतर मुलांच्यासारख्या निघणाऱ्या कॉलेजांनीं
पुढील मुली दाढीमिशाशिवायचे पुरुष बनतील. आणि एकदां
कां ही गोष्ट आपल्या हातांतून गेली ह्मणजे मग ती सुधारणें
जड जाईल.

आतां कोणी ह्मणेल कीं, ज्यांना लग्न न करितां रहावयाचें
असेल त्यांचें ? तर आतां लग्नाची मर्यादा हळु हळु वाढतच आहे

व ती १५-१७ वर्षांपर्यंत अगदी सहज जाणारच. एवढ्या अव-
 र्धांत साधारणपणें मुलींची प्रपंचाकडे गोडी आहे की नाही हें
 सहजच समजतें. तेव्हां त्यांना तशा प्रकारची गोडी नाही असें
 वाटेल त्यांना पाहिजे तर मुलांच्या शाळेंत लग्न न करण्याच्या
 निश्चयानें पाठवावें. पण सर्वसाधारण मुलींकरितां अशी कांहींतरी
 सोय झाली पाहिजे. कारण आपण ज्या शाळा, कॉलेजें, संस्था
 वगैरे काढतो त्या समाजांतील सर्वसाधारण लोकांकरितां काढतो
 विशिष्ट व्यक्तीकरितां नव्हे. तेव्हां त्या सर्वांना सोईचें काय पडेल
 तें पाहिलें पाहिजे. आणि त्या बरोबरच आपल्याला आनंद कशानें
 होईल, सुख कशानें लागेल हेंही वधितलें पाहिजे. सर्वसाधारण
 विचार करितां पुरुषांची इच्छा आपल्याला उत्तम पत्नी मिळावी
 अशी असते. पत्नी ह्मणजे मित्र हें जरी खरें तरी पण तिनें
 मित्रापेक्षां गृहिणीचीं कर्तव्यें केलेलीं पुरुषांना जास्त आवडतील.
 ह्मणजे तिनें गृहमित्र ह्मणा अथवा गृहिणी ह्मणा असें असावें
 अशी त्यांची कल्पना असते. कारण त्यांना नुसत्या बाहेरच्या
 गोष्टींत उठाठेव करणारा अथवा सल्ला देणारा मित्र नको असतो.
 कारण तसे मित्र त्यांना बाहेर पुष्कळ मिळतील. पण मध्यान्हीचीं
 वेळ आली ह्मणजे क्षुधेला शांत करून बाह्य जगापासून विसर
 पडणारी ह्मणजे विश्रांतीचें स्थान वाटणारी अशी पत्नी ह्मणजे
 गृहमित्र पाहिजे. हल्लींच्या शिक्षणानें स्त्रिया तशा मित्र न होतां
 पुरुषमित्राप्रमाणें बनतील इतकेंच नव्हे तर त्या अबला ह्मणून
 त्यांचा विशेष हक्क, विशेष मान असल्यामुळें या आपल्या

बरोबरीच्या मित्राचा पदोपदी बंदोबस्त ठेवतां ठेवतां पुरुषांच्या नाकीं नव येतील. मग कादंबऱ्यांतून दिसणारी नंदनवनांतील गृहसौख्ये व मुशीलेचा स्वयंपाकघरांतील सुगुणपणा अजिबात नाहींमा होईल. इतकेंच नव्हे तर स्वतंत्रतेच्या आमिषानें बायकाही पुरुषांप्रमाणें पोटाच्या पाठीमागें लागल्या ह्मणजे भोळ्या भावड्या कल्पनेप्रमाणें कां होईना पण ज्या देवाच्या अस्तित्वाच्या कल्पना उगीच समाजांत चालू आहेत आणि त्यामुळें थोडासा तरी जो आमचा धर्म तगला आहे तोही समूळ नामशेष होईल. आणि इतकेंही करून ज्या सुखाच्या कल्पना आज सर्वांना दिसत आहेत त्या जाऊन तेथें असंतोषाचें भयंकर बीं रुजेल. तेव्हां असें न करितां मुलींसाठीं कर्वें यांचे प्रमाणें स्वतंत्र शाळा नवीन विशेष पद्धतीवर स्थापिल्या गेल्या पाहिजेत. मुलांच्याकरितां स्वतंत्रशाळा काढल्या असतां सरकारच्या परवानग्यांची अडचण पडते. पण मुलींच्या शाळांसंबंधानें कांहीं तसें नाही. तेव्हां त्या काढण्या-रितां आमचे पुढारी कोणी पुढें कां होत नाहीत? अशा प्रकारच्या शाळा दरेक मोठ्या गांवांतून स्थापन होण्याजोग्या आहेत. तर तशा प्रकारच्या शाळा स्थापन झाल्यावर त्यांत कशा प्रकारचा शिक्षणक्रम ठेवतां येईल ह्याचा थोडक्यांत विचार करूं. सरसगट पहातां अशा शाळांतून आठ वर्ग करितां येतील. त्यांतील पहिल्या ३ वर्गांत म्युनिसिपालिटीच्या शाळांप्रमाणेंच अभ्यासक्रम थोडासा फेरफार करून ठेवितां येईल. त्याच्या पुढीं ५ वर्षांत उत्तम मराठी, व्यवहारोपयोगी गणित, थोडें

हिंदु समाजांतील स्त्रीशिक्षणाचें पुढील ध्येय. ९

संस्कृत, लिहितां वाचतां येण्याजोगे इंग्लिश. शरीरशास्त्राची थोडी माहिती, आरोग्यासंबंधानें माहिती गोष्टीरूपानें इतिहास, थोडा भूगोल, शिवणकाम, अक्षर, तोंडचे हिशेब, ड्रॉइंग, व गाण्याचें थोडें ज्ञान वगैरे हे विषय वर्गवारीने व कांहीं ऐच्छिक ठरवून ठेविल्यास मुलींना १५।१६ वर्षांपर्यंत पुष्कळ गोष्टींचें ज्ञान होईल व अशा शाळांत लक्ष झालेल्या मुलींना व मोठ्या स्त्रियांना सुद्धां एखाद्या आवडीच्या विषयापुरतें जातां येईल व त्यामुळें स्त्रियांमध्ये शिक्षणाची जास्त गोडी उत्पन्न होईल. शिवाय अशा शाळांतून बायकांकरिता एखादी लायब्ररी ठेविल्यास पुष्कळ बायका तिचा उपयोग करूं शकतील आणि इतकत शिक्षण मिळालेल्या मुली आपल्या आवडीप्रमाणें पुढें तें घरच्याघरी वाढवूं शकतील; व ज्यांना तशा प्रकारची सवलत मिळणार नाही त्यांना उत्तम गृहिणी, उत्तम माता व्हावयास अशा शिक्षणाचा चांगला उपयोग होईल. आणि त्यामुळें त्यांचें विचार सात्विक बनून त्यांच्यापुढें मुलांतही ती छटा राहिल. सारांश स्वतंत्रतेच्या खोट्या कल्पनेनें आपलें डोकें भरकटून न सोडतां उत्तम गृहिणी, उत्तम पत्नी व उत्तम माता होणें हेंच स्त्रियांचें आद्यकर्तव्य अशाप्रकारच्या कल्पना त्यांच्या डोक्यांत नेहमी घोलतल. अशा प्रकारच्या संस्था सध्यां आह्यांला पाहिजे आहेत. आतां कोणी ह्मणेल कीं, ह्याच्यापुढें जाऊन विशिष्ट कर्तव्य करण्याची ज्यांची इच्छा आहे. त्यांना तुम्ही बांध कां घालतां ? तर ह्यानें त्याला बांध घातला जाणार नाही. एवढ्या शिक्षणानें मुलींचें मूलतत्वात्मक गुण खुलतील. व

१० हिंदु समाजातील स्त्रीशिक्षणाचें पुढील ध्येय.

ज्या कोणा विशिष्ट व्यक्तीला ह्याच्यापुढें जावयाची इच्छा होईल ती आपल्या आपणच पुढें जाईल. पण सर्व साधारण स्त्रियांचें कांहीं तें ध्येय नव्हे. आतां विधवांना मात्र तशा प्रकारचा शिक्षण क्रम घेतां येईल. पण त्यांनासुद्धां सर्व प्रकारचें शिक्षण मुलांच्या बरोबरीनेच मिळवण्याची जरूर नाही. तर कांहीं विशिष्ट नर्स अगर स्त्री डॉक्टर घेद्यापुरतेंच शिक्षण त्यांना पुष्पांच्या बरोबरीने मिळालें ह्मणजे झालें. कारण समाजाला अशा सामाजिक मातांची, भगिनींची अतिशय जरूर असते. समाजाला अज्ञानांतून बाहेर काढावयाला धार्मिक शिक्षण देणें त्यांच्यामध्ये भ्रातृभावना वाढविणें त्यांना नीतिशिक्षण देऊन तारणें, रोगानें दुःखित असतांना मातृ-प्रेमानें त्यांचें संरक्षण करणें, आपत्तीकाळीं भगिनीप्रमानें धीर देणें, अविचाराच्यावेळीं झणझणीत व अधिकारयुक्त वाणीनें समाजाच्या डोळ्यांत अंजन घालणें अशा प्रकारचीं कितीतरी कामें त्यांना करितां येण्याजोगीं आहेत, व तीं करण्याकरितां जरूर त्याप्रकारचें शिक्षण मिळवण्याला त्यांना कोणीही आड येणार नाही. उलट सुशिक्षित स्त्रीपुरुष त्यांना खात्रीनें पाठिंबा देतील. तरी ज्या गोष्टी आपल्या हातांत नाहीत त्याकरितां न थांबतां ज्या गोष्टी आपल्या हातांत आहेत त्याचा उपयोग करून आपल्या समजातील दरेक स्त्रीला सुशिक्षित करण्याचें व्रत स्वीकारा व त्यासाठीं ज्यांत उत्तम गृहिणी होतील अशा प्रकारच्या शाळा काढण्याच्या प्रयत्नाला शुभस्यशिघ्र ! ह्मणून आरंभ करा.

भावी पिढीचा पहिला शिक्षक.

हल्लीचा काळ शिक्षणाचा आहे. ते कसें असावे, कोणच्या तऱ्हेचे असावे, ह्याबद्दल नेहमी चर्चा चालते. कोठेही पहा ! चार सुशिक्षित मंडळी जमून गप्पा गोष्टी सुरू झाल्या आणि त्यांत शिक्षणाचा प्रश्न निघाला नाही असें नाही ज्याप्रमाणें लोक ह्यांत लक्ष घालूं लागले आहेत, त्याचप्रमाणें सरकारही त्यांत मन घालून बारकाईने पाहू लागले आहे, आणि मुलांचें शिक्षण निर्दोष होण्याकरितां काय केले पाहिजे ह्याचें निरीक्षण करून उपाय सुरू झाले आहेत. सरकारी शाळांतून पूर्वाचे असलेले अनट्रेन्ड [Un Trained] शिक्षक काढून टाकून त्यांच्या ऐवजी ट्रेनिंग कॉलेजांतून निघालेले शिक्षक नेमात आहेत. त्यांच्या क्रमिक पुस्तकांतून फेरफार होत आहेत. त्यांच्या खेळण्याच्या जागा, वाचनाचें वातावरण शुद्ध आणि स्वच्छ राहून त्यांना ज्ञान कसें मिळेल, त्यांचे विचार कसे वाढतील, ह्या संबंधाची काळजी करण्यांत सरकार, सरकारी अधिकारी आणि म्युनिसिपालिट्या गढून गेल्या आहेत. सारांश, हा काळ ज्ञानार्जनाचा व उद्योगाचा आहे. तेव्हां अशा वेळीं मी सुद्धां अशाच एखाद्या शिक्षणाचा विचार केल्यास गैर होणार नाही हल्लीं लोक ज्या शिक्षणाच्या व्यवस्थेन गढून गेले आहेत ती

व्यवस्था लांबची आहे. जसे झाडाला मोहोर लागल्यावर त्याला जपून त्याच्यापामून येणाऱ्या फळांचें संरक्षण काहीं लोक करितात तसें हें आहे. ह्मणजे ह्या संरक्षणाची जरूरी नाही असें कांहीं नाही. ते न केल्यास आपले उत्तम जाईल, अपरिपक्व फळें खाण्यानें लोक आजारी पडतील व चांगले आणि स्वादिष्ट फळ खाण्यानें लोकांना जो आनंद झाला असतां त्यापामून त्यांना मुळावे लागेल, ह्मणून त्यानंतरच्याही संरक्षणाची जरूरी आहे. त्याचप्रमाणें किंबहुना त्याहूनही त्याचे बीज जास्त लाविल्यापामून तें चांगलें आणि निकोप येण्याकरितां जपण्याची जास्त जरूरी आहे व चांगलें बागवान तसें करतातही. पण माणसासंबंधानें मात्र तसें होत नाही. कारण मीं वर सांगितलेले सर्व उपाय मुळें लोकांच्या प्रणजे शिक्षणसंस्थांच्या हातात गेल्या नंतरचे आहेत. पण मुलांच्या शिक्षणपणीं त्यांच्या अज्ञात स्थितीत त्यांचें पालन करणारा, त्यांना शिक्षण देणारा पहिला शिक्षक जीं माता, तिच्या संबंधाचा विचार मात्र फारसा केलेला ऐकूं येत नाही. कांहीं चांगल्या बुद्धीचीं—ज्यांना आपण तैल बुद्धीचीं ह्मणतो—अशीं माणसें लहानपणीं शिक्षणाची आवाळ होऊनमुद्धां चांगल्या तऱ्हेनें नांवारुपास येतात. पण त्यांनाच लहानपणाचा पहिला शिक्षक जर त्याहूनही चांगला मिळाला असतां तर तीं झालीं त्यांहूनही कदाचित् जास्त चांगली निघाली असतीं. निदान त्यांना आपली बुद्धी आपल्या आपण वाढविण्यास व ती भोंवतालच्या परिस्थितीत बाहेर काढण्यास जे श्रम व बुद्धीचा जो अपव्यय करावा लागला तो न लागतां त्यांत

त्यांनी दुसऱ्या कांहीं गोष्टी केल्या असल्या शिवाय सर्वच माणसें कांहीं अशीं निघतात अशीं नाही. तेव्हां सर्वसाधारण माणसां करितां तरी चांगल्या शिक्षणाची जरूर आहे ह्मणून त्याचा विचार आधी झाला पाहिजे.

हल्लींच्या बदलेलेल्या परिस्थितींत स्त्रीशिक्षणाची मंदगतीनें कां होईना, वाढ होत आहे व ज्या थोड्या फार स्त्रिया शिकलेल्या आहेत त्या थोड्याफार प्रमाणानें सामाजिक बाबतींत मन घालीत आहेत. करमणूकीकरितां ह्मणून हमेशा बाहेर पडणारी मासिकें वगैरे वाचीत आहेत व त्यामुळे स्त्री शिक्षण, बालसंगोपन, समाज सुधारणा राष्ट्रोन्नती वगैरे शब्द त्यांच्या कानावर पडत आहेत. तेव्हां मुलांच्या शिक्षणाच्या प्रश्नाचा विचार करावयास आता कांहीं हरकत नाही. तेव्हां आतां ह्या कामी सुशिक्षित भगिनींनी जास्त नेटानें प्रयत्न करावयास पाहिजे आणि ह्या गोष्टीचें महत्त्व आपल्या दुसऱ्या अज्ञान भगिनींच्या मनांत भरविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. माझ्या बंधूवर्गानेंही ह्या कामी आपल्या सहानुभूतीचा व कळकळीचा जास्त औदार्यानें उपयोग केला पाहिजे. कारण बंधूहो, आपण हें लक्षांत आणा कीं, आपण पुढें ज्या चांगल्या चांगल्या योजनां करितां त्या योजनांचा अंमल ज्यांच्यावर करावयाचा तीं बालकें आधीपासून ज्या मानानें तयार असतील त्या मानानें पुढील कार्य करण्यास तुम्हाला जास्त सुलभ किंवा अवघड जाईल. तेव्हां त्यांना पुढें शिक्षण देणाऱ्या शिक्षकाच्या ज्ञानाची

काळजी घेण्यापूर्वी आपल्या बालकांचा पहिला शिक्षक जी त्यांची माता तिच्या ज्ञानाची काळजी घ्या.

त्याचप्रमाणे भगिनीनो आजपर्यंत झालेल्या हानीचा विचार न करितां आतां पुढे येणारी भावी पिढी योग्य तऱ्हेनें वाढण्यास व सुशिक्षित होण्यास काय करतां येईल त्याचा आपण आधीं विचार करा. मूल जन्मास आल्यापासून तों तें शालेंत जाईपर्यंत त्याला नेहमी आईचा सहवास असतो. तेव्हां त्याच्या अज्ञानदर्शेत त्याच्या शारीरिक पोषणाचें ज्ञान ज्याप्रमाणें आईला लागतें, त्याचप्रमाणें तें बोलूं फिरूं लागल्यानंतर त्याच्या ज्ञानतंतूना वाढ देण्याचें ज्ञान आईला जरूर पाहिजे. मुलें अज्ञान दर्शेत असतांना त्यांना चांगल्या संवई ज्यामुळें लागतील व प्रेम, नीति, ईश्वराची भक्ति, कळकळ, वैगरे गुण वाढून त्यांचा योग्य उपयोग कसा करावयाचा ह्याचेही ज्ञान त्यांचें शक्तीप्रमाणें त्यांना मिळालें पाहिजे. कांहीं गोष्टींची अशी मौज असते कीं, त्या लहानपणीं मनावर इतक्या कांहीं दृढ बसतात कीं, तो मनुष्य कितीहि मोठा झाला तरी त्याच्या पासून दूर जात नाहीत. तेव्हां अशा ह्या वयांत त्यांच्या मनावर चांगलें संस्कार, चांगले विचार बसविण्याची किती जरूरी आहे हें कोणीही कबूल करील. तेव्हां तें शिक्षण देणाऱ्या मातेला स्वतःचें ज्ञान किती वाढविलें पाहिजे ह्याची सहजच कल्पना होईल. स्वाभाविकरीत्याच मुलांना गोष्टी फार प्रिय असतात. व वेळ जाईनासा झाला क्षणजे किंवा रात्रीं निजतांना बहुतकरून मुलें

आई, गोष्ट सांग ह्मणतात ! अशा वेळीं त्यांना गंमत वाटून करमणूक होण्याजोग्या आणि त्यांच्या वयाला व शक्तीला झेपतील अशा गोष्टी योजून सांगाव्या व त्याबरोबरच कांहीं तरी सारही त्यांच्या मनावर बिंबवण्याचा प्रयत्न करावा. तसेंच पुष्कळ मुलें पुष्कळ वेळां कांहीं विचित्र प्रश्न विचारतात आणि त्यांचें उत्तर टाऊक नसल्यास कांहीं तरी थाप मारून आया पुष्कळ वेळीं वेळ मारून नेतात. तसें न करितां ' बाळ मला माहीत नाही, ' असें स्वच्छ सांगावें ह्मणजे वृथा अभिमानाची संवय बालकांना लागणार नाही. त्याचप्रमाणें लहानपणीं मुलें घरीं आलीं ह्मणजे त्यांचा पहिला प्रश्न विचारावयाची जागा ह्मणजे आई ! तेव्हां त्या आईला ज्ञानाची किती जरूरी आहे याची सहजच कल्पना होईल आणि ती ज्या मानानें हुशार, विद्वान, प्रामाणिक, नीतिमान व आनंदी असेल, त्याच मानानें अर्थात मुलेंही व्हावयाची. तेव्हा भगिनीनों उठा आणि आपला भावी पिढीचा पहिला शिक्षक जी माता ती सदैव शुद्ध व ज्ञानवंत करण्याच्या तजवीजीला लाग. बंधूनों, आपण उत्तम शिक्षकाची जी कच्च्या पायाची इमारत करित आहां ती सुशिक्षित माता उमन्न करून पक्क्या पायाची करा. आणि हें सामाजिक कार्ये दोघांच्या संमतीनें करून भावी पिढीला पहिला शिक्षक चांगला दिल्याचें पुण्य संपादन करा अशी विनंती करून हा लहानसा लेख मी पूर्ण करते.

महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल?

महायुद्ध संपले पण त्या मुळें रागळ्या जगाला नवी दृष्टी प्राप्त झाली आहे. युरोप, अमेरिका, चीन, जपान आपल्या दृष्टीनें बघतात, तर तिकडे लेनिनचा पक्ष तयार होतो. व इंग्लंडचे राजकारणी निराळा विचार करितात. व्यापारांत जर्मनला मार्गें टाकता आले मुळें जपान आपल्याला कसें पुढें सरता येईल हें बघतो, व बहुतेक जगांतील सर्व राष्ट्रे ह्यांत गुंतली असल्या मुळें युद्धाच्या समाप्ती नंतर ही जी नवी बडी बसत आहे, व जें नवें युग सुरू होत आहे तें सगळीकडे आहेच. त्याचा विचार जो तो आपल्या दृष्टीनें करणार. व्यापारी, राजकारणी, मुत्सद्दी वगैरे यांत आपल्याला काय शिकतां येईल हें बघतातच आहेत. अशावेळीं आह्मी स्त्रियांनीं गप बसून चालणार नाहीं. आह्माला मुद्दां विचार करून बघितलेच पाहिजे, की ह्या पासून आह्माला काय शिकतां येईल.

मला वाटते आह्मा हिंदी स्त्रियांना मुद्दां त्यापासून बोध घेण्याजोगें कांहीं तरी निघेल. आज कित्येक वर्षे पाश्चात्य देशांत स्त्री शिक्षणाची इतकी झपाट्यानें वाढ होत आहे की, दरेक कृत्यांत स्त्रिया, पुरुषांची स्पर्धा करण्यास तयार होत आहेत

महायुद्धापामून हिंदी स्त्रियांनां काय शिकता येईल. १७

युद्धापूर्वी स्वातंत्र्या संबंधानें त्यांच्या कल्पना इतक्या पुढें गेलेल्या होत्या कीं, मताधिकारा करितां त्यांना राजकर्त्यांशीं बंड करावयाचा प्रसंग आला होता; स्वातंत्र्यतेच्या हौशिनें त्यांच्यातील अविवाहित कुमारिकांची संख्या सारखी वाढत होती. कॉलेज, शाळा, हॉस्पिटल नाटक गृह व्यापारीपेठ जिकडे पहावे तिकडे पाश्चात्य युवतींनीं आपलें आस्तित्व दाखविलें होतें. साहित्यमेवा धर्मप्रसार वगैरे सर्व ठिकाणीं पाश्चात्य युवती आहेतच. सरांश ह्या पन्नास पाऊणशें वर्षांत स्त्री शिक्षणाचा प्रसार इतका झालेला होता कीं, आरंभाला त्याचे चांगले वार्डट परिणाम बघण्याकडे मुद्धां कोणाचे लक्ष गेले नाहीं. पण हल्ली मात्र त्याचे चांगले वार्डट परिणाम जगाला दिसूं लागले आहेत त्यापामून कांहीं फायदा व नुकसान ही झाले असेल, हें सर्व जरी खरें तरी लढाई सुरु झाल्या बरोबर त्यांच्या स्त्रियांनीं त्यांनां जी मदत केली ती खरोखर अवर्णनीय आहे १८ वर्षी पुढील व ५० शीच्या आंतले बहुतेक पुरुष लढाईवर गेल्यामुळें त्यांच्या रिकाम्या पडलेल्या जागा तेथील स्त्रियांनीं भरून काढिल्या. मताधिकारासाठीं भांडण्याला पुढें येणाऱ्या बायकांनीं सर्व तंट्या तातपुर्ता गुंडाळून ठेऊन तन, मन, धन देऊन राष्ट्र कार्यांत पडल्या होत्या. पोलिसांत पहा, बायका. शेती कोण करते? बायका. पोष्टांत जा, बायका. यंत्राच्या कारखान्यांकडे पहा, बायका. सरांश जेथे जेथें कार्य कर्त्यांची

१८ महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल.

उणीव पडेल, तेथे बायका तीं कामे करायला हजर होत्या. हे कशामुळे झाले? तर शिक्षणाने, असे क्षणें आपल्याला भाग पडेल. कारण मनावर शिक्षणाचा एक प्रकारचा संस्कार वडलेला असतो. त्या संस्कारामुळे माणसाला थोड्याश्या श्रमाने हव्या त्या कामांत हात घालता येतो. पण हीच वेळ हिंदुस्थानावर आली असती अशी कल्पना करा! तर आत्ताला काय करता आले असते? आमचे लोक क्षणतात बायकांना शिक्षण किती पाहिजे तर साधारण मराठी पुस्तक वाचता यावे, एकादे पत्र लिहिता यावे, जेम नेम घरांतला खर्च मांडावा फारतर मुलांना थोडिशीं मुळाक्षरे नी उजळगी शिकविता आली की झाले त्याच्याही पुढे मजल मारावयाची क्षणजे थोडेसे इंग्रजी रटफ करता यावे की, स्वर्गाला हात पोंचले. कारण ह्या पेक्षा कांहीं जास्तची बायकांना जरूर आहे असे आत्ताला वाटतच नाही. आज पर्यंतची परिस्थिती पाहतां आमच्या इकडे ज्या पुढे आलेल्या अशा शिकलेल्या बायका आहेत त्यांचे काम पाहिल्यास त्यांनी जे लेख वगैरे लिहावयाचे ते स्त्री शिक्षण, बाल संगोपन, गृह व्यवस्था वगैरे वगैरे झाले. ह्याचा अर्थ ह्या बाहेरच्या कार्य क्षेत्राचा कधी विचारच झालेला नाही. आमची जुनी परंपरा आणि राहणी ही पाहिली क्षणजे त्यामुळे भागतें असे खरें. पण त्यावेळीं वरच्या दर्ज्याच्या कुटुंबांतील स्त्रिया आपल्या वेळेचा उपयोग परमार्थ मार्गाकडे करून तरी

महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल. १९

थोडें इश्वरी साधन मिळधीत होत्या. पण आतां, ह्या भौतिक युगाम एकटा हिंदुस्थान जर ह्मणेल कीं, मी भौतिक शास्त्रा पासून दूर राहीन तर तो वेडा ठरेल.

आमचे राज्य कर्ते भौतिक शास्त्राच्या शिखरावर बसूं पाहत आहेत. त्याच्या जोरावर आजपर्यंत त्यांनीं प्रजारंजन करून आपला दाब बसवून संपत्ती मिळविली आहे. त्यांच्या तोडीला जर आपल्याला तयार व्हावयाचें असेल तर, एकतर त्या शास्त्रांत आपण आपली प्रगती करून घेतली पाहिजे; किंवा सगळ्यांनीं साधू बनून वानप्रस्थाश्रमी झालें पाहिजे. पण सद्य स्थितीकडे पाहतां आमच्या समाजाची तूर्त तशी तयारी नाही. व्यवहारांत नेहमीं असें आहे कीं, कोणचीही गोष्ट पूर्णत्वानें झाली तरच ती समाजाला पटते. एकतर मनुष्य सर्वस्वाचा त्याग करून इश्वर भजनीं लागला आणि मग छाटी नेसून हिंडला तर मान मिळतो. पण व्यवहारांत त्या सर्व गोष्टी करणारा मनुष्य, कपड्याचा खर्च वांचविण्याकरितां जर छाटी नेसेल आणि मला चालते ह्मणेल. तर लोक मूर्ख ह्मणतील. जर एखादा ५०० रु. चा पगारदार इसम दीडहाती पंचा नेसून हिंडला तर त्याला काटकसरी न ह्मणतां कंजूष ह्मणतात. तसेंच त्यांच्या सर्व भौक्तिक साधनांचा उपयोग करावयाचा ठरेल तर, ती माहिती आपणाला नसणें मूर्खपणा होय. हल्लीं जिवन वेळह वादला आहे. इतरत्र भौतिक शास्त्राची वाढ झालेमुळें स्पर्धेमध्ये आपण मार्गे

२० महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल.

पडतो, त्यामुळे दारिद्र्य आपल्यापुढे उभे आहे. एकट्या पुरुषांनी केलेल्या कष्टांनी पुष्कळांचा जिवन कलह थांबत नाही. अशा वेळी दुसऱ्या जोडीदारांनी मदत करणे अवश्यक होऊन बसले आहे. आमच्या आर्थ परंपरेत प्रत्यक्ष आर्थिक बाबतीत बायकांनी भाग घेणे खरोखरच कमीपणाचे आहे. पण काळमानाकडे पाहतां बायकांना जर जास्त शिक्षण असेल तर त्या घरांत बसून अन्यतऱ्हेने पुरुषांना मदत करू शकतील. शिवाय हल्लींची आमची परिस्थिती पहा किती विचित्र आहे ती. हल्ली आमच्यांत मुलींचे लग्न करतांना बहुधा साधारण शिकणारा नवरा पाहून मुलगी देण्याची वहिवाट आहे आणि अशा मुलाला बहूतकरून मागे पुढे फारसे कांही नसतेच. अर्थात आपल्या शिक्षणाच्या बळावरच तो जे काय आपले व बायकोचे पोट भरील तेच खरे. ह्या मुलांना जराशी नोकरी लागली की, काळमाना प्रमाणे त्यांचे विचार व त्यांना अनुसरून आचार इतके खर्चिक झालेले असतात की त्यांना मिळणारे बहुतेक वेतन त्यांतच खर्च होतें. अशा वेळीं एकाद्या मुलीवर दुर्दैवाने पतिनिधनाचा प्रसंग आला ह्मणजे तिचे हाल विचारूंक नका. नवरा मेल्यानंतर चार घटकेंतच नवऱ्याच्या प्रेमाकरितां रडण्याचे बाजूला राहून तिला आपल्या करितां पोटाकरितां रडावे लागते. त्यांत दोन चार पोरें पदरीं असलीं ह्मणजे तिचे पाप विचारूंक नका. अशा वेळीं अमका एक उद्योग करून मी माझ्या मुलांचे पोट भरिन असा आत्मविश्वास उत्पन्न होण्या-

महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल. २१

जोगा तिला एकही उद्योग येत नसतो. अशा वेळी ज्यांना कोणी जवळचे आप्तेष्ट आहेत अशा स्त्रियांचे ठीक पण ज्यांना प्रेमाने जवळ ये ह्मणणारे कोणी नसते त्यांनी अर्थात कव्यांच्या आश्रमाची तरी वाट धरली पाहिजे किंवा स्वयंपाकाचा धंदा तरी पत्करला पाहिजे. तेव्हां या गोष्टीचा विचार नको का करा-वयास ? पतीच्या हयातीत ज्या बाईला कधी उंबरा वलंडावयाचा ठाऊक नसतो तिला त्याचे मार्ग वरांत बसून अन्न करितां येण्याजोगा एकही धंदा उरू नये का ? हीं चित्रे पाहिलीं ह्मणजे दरेकाला आपले पोट भरता येण्याजोगे कांहीं तरी साधन शिकून तयार असले पाहिजे, असे नाही का ह्मणता येत ? आतां कोणी असे ह्मणेल कीं, अशा ह्या अशुभ कल्पना आधीं कराव्या कशाला ! तर त्याला उत्तर असे कीं, आपण आयुष्याचा विमा कां उतरतां. तेव्हां उत्तर एवढेच कीं, परमेश्वराने नेहमीं सर्वांना सुखी ठेवावे. साधनांचा उपयोग करण्याची वेळ आणू नये. पण साधनें तयार पाहिजेत. हल्लींची आमची रहाणी व आमचे शिक्षण पाहिले ह्मणजे खेद होतो. आमच्या शरीरसंपत्ती पाहिल्या तर एक रात्र जागरण सोसत नाहीं, वांसभर अन्न पचत नाहीं. नवऱ्याला ५० रु. मिळू लागले कीं, २ रुपयांची मोल-करीण कामाला लागते. एक दिवस दळणाची गिरणी बंद पडली तर रडायची वेळ येईल. नोकरांची महागाई मो ह्मणते त्यांची जों जों गरज वाढत चालली तों तों ते नोकरीविषयीं बेपर्वा नी उर्मट ! आमच्या चैनी वाढत चालल्या, सोशिकपणा व

२२ महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल.

काटकपणाचा अभाव. लिहिण्या वाचण्याची किंवा कांहीं हुन्नर धंद्याच्या शिक्षणाची तर वर सांगितली ही कथा. बरे, प्रसंग पडल्यावर आह्वांला तयार करावयाचें झटलें तरी ५।६ महिन्यांत उरकण्याजोगें काम नाही. कारण आमच्या बुद्धीवर कांहींच संस्कार घडलेला नसल्यामुळे तो उत्तम करण्यापासून तयारी. शिक्षणाचा थोडासा संस्कार घडलेल्या माणसाला लवकर शिक्षण देतां येतें. पण आमची वाट काय? ह्या युद्धापासून आमच्या लोकांना व आह्मा हिंदी स्त्रियांना कांहीं विचार करतां येईल का? वर्णन केलेली स्थिति एका विशिष्ट जातीची नसून सर्व मध्यम वर्गांतल हिंदी स्त्रियांची आहे. अज्ञानाच्या अंधकारांतच आज सर्व हिंदी स्त्रीसमाज बुडाला आहे. पण आतां तरी त्यांना जागें व्हावयास पाहिजे आहे. कारण आतां जी स्थिति प्राप्त होणार आहे, त्यांत फार मोठा भाग स्त्रियांना धावा लागणार आहे; व तो वेण्यालायक स्त्रियांना केल्याशिवाय आतां पुरुषांची धडगत नाही. आह्माला इंग्लिश वाचतां नाही आलें तरी चालेल, पण 'होमरूल' ह्मणजे काय हें समजलें पाहिजे. आमचे पुढारी सरकारशीं कां भांडत आहंत, त्यांचें काय ह्मणणें आहे? आमच्या राष्ट्राचा दर्जा काय आहे, त्याला कोणचें स्थान पाहिजे आहे; महान् महान् संस्कृतीनें पुढें आलेलीं राष्ट्रें कां भांडतात हें आह्माला कळायला नको कां? आह्मी तुमच्या भावी पिढीच्या माता आहोंत. आमचे विचार, आमचें मन जितकें तयार असेल तशींच आमचीं मुलें तयार होतील

महायुद्धापासून हिंदी स्त्रियांना काय शिकता येईल. २३

ह्या युद्धानें तुहांला सैन्यांत दाखल होण्याचा अधिकार मिळत आहे. अशावेळीं आहांला आमचीं मुलें सैन्यांत पाठवावीं लागतील. त्या वेळेस विदुळेसारखी पात्रता आहांस आली पाहिजे व जिजाबाई सारखी आई आहांला होतां आलें पाहिजे. तर भगिनींनीं उठा आणि आपली परिस्थिती बघा. अजून आपण किती दिवस निद्रिस्त राहणार? आयुष्याचा एक एक दिवस आपण घालवीत आहोंत, तो आतां कार्याला द्यावा. स्वतःच्या अंगांत शक्ती नसली तरी आपल्या मुलामुलींची प्रकृती सुदृढ होण्याची तजबीज आपण करा. आपल्या मुलांना धाटपणा शिकवा? व प्रसंग पडल्यास हातपाय गाळून न बसतां कांहीं तरी उद्योग आर्ही करूं असा आत्मविश्वास मिळविण्याचा प्रयत्न करा. मोठेपणाच्या भ्रामक समजुती घालवून मनुष्याचें मोठेपण तो ज्या स्थितीत असतो त्या स्थितीवर अवलंबून नसून त्याच्या शीलावर अवलंबून आहे, ही गोष्ट आपल्या मुलामुलींच्या मनावर विंबविण्याचा प्रयत्न करा.

आमचे सोवळें ओवळें.

हलीं शिक्षण पाहिजे, विशेषतः स्त्रियांना शिक्षण पाहिजे, असें सर्वांना वाटूं लागलें आहे. आपली राष्ट्रीय उन्नती होण्याला आपल्यामध्ये ज्या कांहीं गोष्टींची जरूर आहे त्यांत समाज सुधारणा ही एक मुख्य होय. असें पुष्कळांचें ह्मणणें आहे. ती होण्याला स्त्रियांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार जरीनें झाला पाहिजे. त्याशिवाय स्त्रियांना सार्वजनिक कार्ये करून पुरुषांना मदत करितां येणार नाही. पण जर खरोखर आमच्या पुरुषांना स्त्रियांची उन्नती करावयाची असेल तर नुसतें स्त्रियांना शिक्षण द्या ह्मणून किंवा मुलींना शाळेंत पाठवून भागावयाचें नाही. आज शाळेंत जाणाऱ्या मुली उद्यां सुसंस्कृत आया होऊन समाजकार्ये करतील नें लांब आहे. पण सध्यांच्या विद्यमान पिढीचा प्रश्न आधीं नको कां सोडवावयाला ? जातीबंधनाची कदाचित् आमच्यामध्ये जरूर नसेल आणि सर्व लोक एका ताटांत रोटी व्यवहार करूं लागले ह्मणजे आमचे राष्ट्र कदाचित् एकदम वरही येईल. पण हा प्रश्न कालावधीचा आहे. ह्या सक्तीनें अमलांत येण्याजोग्या गोष्टी नाहीत. जेव्हां सगळे पुरुष व सगळ्या स्त्रिया सुधारलेल्या पद्धतीनें शिक्षण घेऊन तयार होतील व सर्व जातपात मोडून टाकून सर्वजण हातांत हात घालून काम करावयाला लागतील तेव्हांची

गोष्ट लांब आहे. पण तोंपर्यंत कामें थांबवून कां ठेवावयाची ? तेव्हां तितकी सुधारणा होई पर्यंत आहे ह्या स्थितीत आपल्याला काय करता येईल हें चिंतिलें पाहिजे. हल्लीं नोकऱ्यामुळे व सभा वगैरेमुळे निरनिराळ्या जातींचीं माणसें एका ठिकाणीं जमतात व त्यांच्यांत कामाच्या महत्वाप्रमाणें संघट्टणही होतें. अशा वेळीं ४ जातींचे ४ पुरुष एकमेकांच्या येथें जाऊन गप्पागोष्टी वगैरे सर्व कांहीं करितात. पण त्यांच्यांत बहुतकरून भांडण अगर वाकडें तोंड वगैरे कांहीं होत नाही. तेंच उलट बायकांत पहा. त्या जर ४ जातींच्या ४ जमल्या तर एकमेकींशीं जास्त कामी बोलावयाला सुद्धां संकोच करितात. मग एकमेकींकडे जाण्या-येण्याची गोष्ट कशाला ? व जरी कदाचित् गेल्या तरी १।२ वेपावरच समाप्ति होते. कारण ब्राह्मणाची बाई जर इतर जातीच्या बाईकडे गेली तर ती तिला चहा पुढें करील. ती घेणार नाही. [घेणाऱ्या असतील, पण थोड्या] ह्मणजे तेवढ्यावर गप्प न वसतां ती बाई ह्मणेल कीं, “ पुरे सोवळें, तुमचे यजमान तर वेतात. ” ब्राह्मणाच्या बाईला हें आवडणार नाही, ह्मणजे आली जाण्यायेण्याची समाप्ति. तसेंच उलट इतर जातीची बाई ब्राह्मणाचे घरीं गेली तर तिला बैठकीवर बसून ब्राह्मणाची बाई दुसऱ्या बैठकीवर अगर खाली बसेल. पुढें कुंकू लावावयाची वेळ आली तर ती तें हातावर टाकील अगर खालीं ठेवील. असें जाहालें तर या बाया तरी ब्राह्मणाच्या बाईकडे कां

जातील? एखादे वेळेस एखादी बाई जरी विटाळ विटाळ ह्मणणारी नसली, तरी सुद्धां सकाळची वगैरे वेळ आहे आणि ती जर सोवळ्यांत असेल तर ती सहज नेहमींच्या अंगवळणीं पडलेल्या संवईप्रमाणें चटदिशीं कुंकूवाचें खालीं ठेवील. पण कुंकू लाऊन घेणारी जर तिच्या जातीची असेल तर तिला कांहींच वाईट वाटणार नाही. पण तीच जर इतर जातीची असेल तर तिला लगेच राग येईल. तेव्हां अशा ह्या सुद्धक कारणामुळें बाकींच्या महत्त्वाच्या गोष्टी अडून रहाव्या कां? हा प्रश्न विचार करण्यासारखा नाही कां? तुमच्या स्त्रिया सुशिक्षित होऊन जातीभेदासंबंधानें विचार करण्याजोगी त्यांची स्थिती येईपर्यंत त्यांच्यावर सक्ती करूनही कांहीं लाभ व्हावयाचा नाही. तसेंच “ त्या अडाणी आहेत. बऱ्या आहेत घरांत ” असें ह्मणूनही त्यांचें व त्याबरोबर समाजाचे आपण मोठें नुकसान केले असं होईल. आज हजारो पिढ्या एकमेकांचे मनावर घडलेले संस्कार कांहीं यक्षिणीच्या कांडीप्रमाणें एकदम बदलणें शक्य नाही. शिवाय हे संस्कार कायम ठेऊन सुद्धां पूर्वीं निरनिराळ्या जातींच्या समजूतदार लोकांमध्ये चांगला स्नेह रहात असे. आणि तशीं चांगलीं उदाहरणें अजूनही बरेच ठिकाणीं पहावयास मिळतात. पुष्कळ दिवस शेजाराला राहिल्यामुळें पुष्कळ प्रभु व ब्राह्मण यांच्या घरांचा वरोधा इतका वाढतो कीं, ब्राह्मण कुटुंबांतील लहान मंडळी त्या

घरच्या वडील मंडळीला वडीलपणाचा मान देऊन दरेक गोष्टीत त्यांची सल्ला—मसलत घेत असतात; पण ह्या दोन्ही कुटुंबांत जेवण खाण्याच्या अभावीं प्रेमाचा अभाव झालेला दृष्टीस पडत नाही. मग आतांच हें असें कां होतें? ह्याचीं कारणें कांहीं असोत परंतु ही स्थिती सुधारणें बंगुवर्गाच्या हातीं आहे. सर्व जातींनीं थोड थोडा मनाचा मोटेपणा दाखवून एकमेकांशीं प्रेमानें वागून सार्वजनिक कामें करावयाला पुढें आलें पाहिजे व हें कसें करावयाचें तें पुष्पांनीं बायकांनां शिकविणें पाहिजे. ब्राह्मणांच्या गायकांनीं इतर जातींच्या लोकांच्या घरीं गेल्यावर किंवा त्यांच्या बायका घरीं आल्या असतांना विटाळ हा प्रश्न सोडून देऊन त्यांच्याशीं प्रेमानें मिरळावें. आपल्याला जरूर वाटल्यास किंवा घरांतील वृद्ध स्त्रियांच्यामुळें जरूर पडल्यास आपण मग लुगडें बदलावें. पण ४ बायका आपल्या घरीं आल्या असतांना ' अगबाई विटाळ झाला ' ' अग, अग हळू, शिवशील. ' असें ह्मणून त्यांचें मन दुखवूं नये, किंवा त्यांना कुंकू लावावयाला खालीं देऊं नये. तसें करण्यानें साहजिक त्यांना आपला अपमान झाल्यासारखा वाटतो. जर कांहीं विशेष अडचणीचे प्रसंग आहेत असें आपल्या मनाला वाटलें तर अशा वेळीं त्यांनां न बोलावणें बरें. पण जर बोलवावयाचें तर मग नटपणें वागावें. तसेंच त्यांना आपल्या येथें बोलवून त्यांच्यापुरताच एखादा भिन्नसंवादास देणें

सुद्धां गैर दिसते. तेव्हां त्यांना व आपल्याला खाता येईल असाच पदार्थ द्यावा. नाहीतर नुसतें पानसुपारीवरच भागवावें. तसेंच उलट शेंणवी, प्रभु, मराठे, किंवा अशाच इतर जातींच्या स्त्रियांनीं सुद्धा थोडासा मनाचा मोठेपणा दाखविला पाहिजे. आपल्या येथें येणाऱ्या स्त्रियांना चहा देणें हणजेच कांहीं विशेष आहे असें नाही. किंवा दिल्या असतां नको हटल्यावर त्यासंबंधानें जास्त बोलणें न वाढवणें बरें. तसेंच आपण दुसऱ्याच्या येथें गेलों असतांना त्या बायका आपल्याला विटाळ होईल हणून शिवल्या नाहीत अगर् दुसरें कांहीं विशेष कारण होतें, ह्याचा नीट विचार करावा. तसेंच ब्राह्मणांच्या बायका आपल्या येथें चहा पाणी घेत नाहीत हणून विनाकारण रागावण्यांतही कांहीं अर्थ नाही. ज्याप्रमाणें शेंणवी प्रभूना मराठ्यांच्या येथें अथवा मराठ्यांना त्यांच्यापेक्षां खालच्या वाटणाऱ्या जातीच्या येथें खाणें पिणें आवडत नाही तसेंच हें आहे. हा आज हजारो वर्षांचा मनावर वडलेला संस्कार आहे. जसजस! शिक्षणाचा प्रसार वाढेल, कोणचें चांगलें कोणचें योग्य ह्याचा विचार करावयाची पात्रता स्त्रियांमध्ये येईल, तेव्हां त्या काळाला अनुसरून काय योग्य वाटेल तें ठरवितील. पण तूर्त थोडेसें पुढें गेल्यानें, थोडासा मनाचा मोठेपणा दाखवल्यानें किती तरी काम होण्याजोगें आहे. आणि तो कसा शक्यतावा हें जर आमचे सर्व वर्णांचे बंधू आपापल्या

त्रियांनां शिकवितां तर सध्यांच्या स्थितींत सुद्धां किती कामें आह्माला करतां येतां. आमच्या सर्व वर्णांच्या भगिनींमध्ये किती तरी अमूल्य गुण सांठविलेले आहेत. पण ते वेगवेगळे पेरलेल्या धान्यासारखे आहेत. तें सर्व धान्य एके ठिकाणीं केल्यास किती तरी मोठा ढीग होईल आणि हजारो अन्नान्न करणाऱ्या घाणसांना जेवावयास मिळेल. पण फक्त केर काढण्याच्या लाजेमुळेच तें धान्य फुकट जावें हे आमचें दुर्दैव नाहीं कां? एकत्र खाण्यापिण्यामुळे मनें एकत्र होतात. प्रेम वाटते, हें खरें असेल. तरी पण रोज एका पंक्तिंत एका ताटांत जेवणाऱ्या लोकांमध्ये सुद्धां एकीच्या अभावीं तंटे कां होतात? तर खरें काम करावयास जेवण उपयोगी पडत नसून काम करण्याची इच्छाच उपयोगी पडते व त्यालाही जर एकत्र खाण्यापिण्याची जोड पाहिजे असेल तर त्या जगन्नि-यंत्यानें ह्या भूतलावर इतके पदार्थ उत्पन्न केले आहेत कीं, आपल्या मनाच्या समजुती कायम ठेऊन कांहीं आपल्याला एकत्र खातां येतील. तर बंधूनीं, बायका मूर्ख, अडाणी असें ह्मणून त्यांनां हिणविण्यापेक्षां त्यांनां त्यांच्या शक्तीच्या, पात्रतेच्या मानानें व्यावहारिक शिक्षण आधीं द्या. चार लोकांत गेल्यावर एकमेकरांना कसा मान द्यावयाचा हें शिकवणें आपलें पवित्र कर्तव्य आहे व तसें झालें ह्मणजे आमच्यामध्ये एक-मेकींबद्दल आदर वाढून आर्क्षीं हातांत हात घालून सार्वजनिक

कामें करावयास पुढें येऊं आणि आपल्या डोवयावरचा कामाचा बोजा थोडा हलका करून नवे नवे उद्योग हुन्नर वगैरेंचा शोध करून आमची राष्ट्रीय संपत्ती वाढविण्याला आपल्याला मोकळें करूं. तरी परमेश्वर करो आणि पुढील पिढी तयार होईपर्यंत विद्यमान पिढीला हें व्यावहारिक शिक्षण देण्याची सद्बुद्धी ईश्वर आपणां सर्वांना देवो अशी प्रार्थना करून हा लेख संपवितें.

५ स्त्री समाजास सामान्य सूचना.

एकाद्या मोठ्या वाड्यांत आपण र हिल्लें ह्मणजे इतर बाय-कांच्या चालीरीती त्यांच्या आंगांतील हुपारी वगैरे गोष्टी पाहून आपण किती मागे आहां हें कळतें, व तमें वळलें कीं, साहजिकच आतां आपण काय केलें असतां त्याच्या विशेषरीच्या होळें अशी इच्छा उत्पन्न होते. त्याप्रमाणें इतर देशाशीं आपण आपल्या देशाची तुळना करावयास लागलों ह्मणजे आपल्यांत असलेल्या उणिवा आपल्याला दिसून येतात. आणि त्या तशा दिसूं लागल्या ह्मणजे साहजिकच आपल्याला त्या काढून टाकणेबद्दल इच्छा होते. पण सध्यां आपलें काय होतें कीं, आपल्याला त्या बऱ्याचशा कळत नाहींत आणि जरी कळल्या तरी पुष्कळवेळां पटत नाहींत. त्याला कारण आपलें औदासिन्यच होय. पण तें आतां आपल्याला बालविलें पाहिजे. हल्लींचा काळ स्वस्थ बसण्याचा नाहीं. सगळें जग अतिशय झपाट्यांनं पुढें जात आहे. अशा रीतीनें आपण मागे पडणें हास्यास्पद आहे. तेव्हां आतां आपण बैल गाडीचा प्रवास सोडून रेल्वेचा केला पाहिजे व हें सर्व होण्यास मुख्यतः शिक्षणाची जरूरी आहे. कारण त्यामुळें वाचनांचीं साधनें वाढतात, जगाची माहिती होते, इतर देशांतील उलाढालींची कल्पना होते आणि मग आपण किती मागे आहां

तें कळतें. इंग्रजांचे राज्य आपल्या देशांत झाल्यापामून शिक्षणाची साधनें सोपी झालीं आहेत, पण त्यां ा आपण करून घ्यावा तसा उपयोग करून घेते नाही. त्यांचे राज्य इकड झाल्यापामून आपण त्यांच्यांतीं कितती तारी गोष्टी उचलल्या. पण त्यांचा उद्योगीपणा टाडमशीरपणा. विद्येची आवड वेगरे चांगले गुण मात्र ज्या प्रमाणांत पाहिजेत त्या प्रमाणांत उचलले नाहींत. जुन्या अस्सल बालबोध हाणवणाच्या तराण्यांत सुद्धां बायकांनीं बंटका घातलेल्या चाळनात. इंग्रजांनीं च आणलेल्या चहा शिवाय तुळशीचें पाणी सुद्धां मुक्त नाहीं पण तेथें सुद्धां पुस्तकांना बहिष्कार. सामूबाईच्या पुढे बसून सूनवाईनें पुस्तक उघडलें कीं मान जातो. पण आतां मनाच्या आकुंचित कल्पना सोडल्या पाहिजेत. जर आपल्याला इतर देशांच्या बरोबर सुधाराव्याचें असेल, मानमरातब पाहिजे असेल तर आतां आधीं सगळ्या सामूबाईनींच लिहिणें, वाचणें शिकवावयाचा धडा घातला पाहिजे. हणजे ज्यांचे प्रत्यक्ष लिहिण्या वाचण्याचे दिवस नाहींत त्यांनीं कांही आतां काळ्यावर गोरेच केलें पाहिजे असें नाहीं. पण त्यांना सुद्धां अन्य तऱ्हेनें शिकतां येईल. शिकणें हणजे मन संस्कृत करणें होय व तें करावयास पाटी पेन्सिलीची गरज नसते. तें त्या शिवायहि करतां येतें. जसें आपल्याला काशीला जावयाची शक्ती नसली तर आपण दुसऱ्याकडून निदान विश्वेश्वराला नमस्कार तरी पाठवितों, त्याप्रमाणें आपल्याला जरी आतां तें करितां आलें नाहीं तरी आपल्या पुढील पिढीला तें मिळण्याची साधनें आपण

मुलम करून देऊं अशी इच्छा पाहिजे, ह्यणजे आपण स्वतः शिकल्याप्रमाणेच आहे; शिवाय त्यांना उत्तेजन देऊन उत्साह उत्पन्न करणे हें काम वडील माणसांना करतां येण्याजोगें आहे. आणि त्यांच्या अशा महानभूतीनें व मनाच्या मोटेपणानें किती तरी कार्ये होण्याजोगीं असतात. तसेंच सध्यां ज्यांना तें प्राप्त झालेलें आहे त्यांनीं ह्या बाजूचा विचार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. इतर देश इतक्या लवकर सुधारणेच्या शिखरावर कसे चढायला लागले आणि आह्मी अद्याप कांहीं पायऱ्यासुद्धां कां गाठीत नाही ह्याचा आपण विचार करायला लागलों ह्यणजे आपल्याला कारणें तेव्हांच सांपडतील व अशा प्रकारची कांहीं कारणें आज आपल्या दृष्टीपुढें सुद्धां आहेत. आज आपल्यामध्ये काय काय उणिवा आहेत ह्याची पुष्कळांना जाणीव झालेली आहे. पण त्यांच्या सुधारणेचा प्रश्न आला कीं कांहीं वेळां पुरुष आमच्या बायका अज्ञानी ह्यणून आपल्याकडे बोट दाखवितात व अशा वेळीं आपल्याला तें गप बसून ऐकावें लागतें, नाहीं आपण ऐकतोच. पण ही स्थिती आतां पालटविण्याचा आपण प्रयत्न केला पाहिजे. आजपर्यंत आपण शिक्षणांत मागे कां राहिलों ह्याचा विचार करण्यास आतां आपल्याला वेळ नाही, तर आतां आपण पुढें कशा जाऊं ह्याचा आपण विचार करूं या. आपली स्वतःची उन्नती आपली आपण करून घेतली पाहिजे व आपल्या प्रगतींत येणाऱ्या अडचणी शोधून काढून त्या मुळासकट उपटून काढून पुरुषांच्या बरोबरीनें आपण त्यांना मदत केली पाहिजे. अशी

मदत करावयास आपण निघालों ह्मणजे प्रथम आपल्याला स्त्री शिक्षणाचा अभाव ही गोष्ट दिसून येईल. ह्याची प्रगति व्हावयाला काय काय सोई करतां येतील ह्याचा आपण सर्वांनी एकत्र जमून वरचेवर विचार केला पाहिजे व येणाऱ्या अडचणी ताबडतोब दूर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तसेंच दुमरें सध्यांच्या शिकलेल्या ह्मणविलेल्या ही कांहीं स्त्रियांत बऱ्याच माहितीचा अभाव असतो. तो घालविण्याकरितां त्यांच्यांत वाचनाची गोडी वाढविली पाहिजे. ती वाढायला काय करितां येईल ह्याचा विचार आपल्याला करितां येण्या सारखा आहे. तरी तो करून त्यांच्यामध्ये कशा तऱ्हेने वाचनाची गोडी लागेल तें शोधून काढून तसे उपाय सुरू केले पाहिजेत. हल्लीच्या आपल्या शिकलेल्या मुलीपैकी पुष्कळांचें वाचणें निव्वळ बूक पुरे करण्यापुरतें असतें. तसेंच आपल्यांतील मध्यम कुटुंबांतील पुष्कळ घरांमध्ये सुद्धां घरांत लहानशी लायब्ररी ठेवण्याची चाल नाही. त्यामुळे मुलींना हवी तशीं बुके चटकन मिळत नाहीत. आणि मग त्यांची आवड मिळेल तें पुस्तक वाचण्याकडे जाते व त्या तीं पुस्तके लोकांचीं देऊन टाकण्याच्या तगाद्यानें कोणीकडून संपवून काढतात. त्यापेक्षां दरएक कुटुंबांत आपल्या शक्तीप्रमाणे कांहीं चांगलीं पुस्तके घेऊन ठेवण्याचा परिपाठ पडेल तर साहजिकच मुली रिकामपणाच्यावेळीं त्यापैकीं पुस्तके वाचतील तेव्हां अशा प्रकारची सुधारणा आपल्याला करतां येण्याजोगी आहे त्याचा विचार व्हावा. तसेंच आपल्यामध्ये कांहीं जुन्या व अंध परंपरेच्या रूढी आहेत. आपल्यामध्ये कांहीं

रूढी चांगल्या असून मोठ्या खुबीने ठेवलेल्या आहेत. तरी पण कांहीं रूढीचें स्वरूप जें भलतकिडे गेलें आहे, तें तपासून त्यांतील निरुपयोगी भाग गाळण्याला आपण शिकलें पाहिजे. ह्यांतील पुष्कळ गोष्टी निवळ बायकांना स्वतःच्या जोरावर करतां येतील. कारणपरत्वेन एकमेकांच्या येथें जेवावयास जाणें अथवा कार्यांतलें जेवण ह्यांतील वेळेचा नियमितपणा पुष्कळसा आपणा बायकांना राखतां येण्याजोगा आहे. पण घरांतील संध्याकाळची भाजी चिरून भांडी विसळून ठेऊन जाण्याची आमची संवय आह्माला सोडवत नाही. त्यामुळे पुरुष जरी १२ ला जेवले तरी आह्माला २ होतात. पण तेथें निरूपाय आहे. कारण दरएक जण असें क्षणते कीं, बायका काय लवकर यायच्या आहेत मग आपणच कशाला जा, वेळ मोडायला. पण ह्या गोष्टाला आतां कांहीं तरी आळा घातला पाहिजे. आरंभाला कांहीं जर्णीनीं एकत्र विचार करून वाट पाहाण्याची कमाल मर्यादा ठरविली पाहिजे व मग सर्वांनीं जेवावयाचें, व उशीरा येणारणीनें रुसूं नये असा ठराव केला पाहिजे. तसेच स्वच्छतेसंबंधी सुधारणा बायकांना स्वतःच्या हातून करतां येण्याजोगी आहे. घरांतील व घराच्या आसपासची जागा स्वच्छ असणें किती महत्वाचें आहे ह्याची आतां प्लेगपासून पुष्कळांनां कल्पना झालेलीच असेल. कारण घर मोकळें टाकून आपण कांहीं दिवस बाहेर जाऊन राहिलें क्षणने घर रोगमुक्त होतें. तेव्हां त्यांत होता हेईसतों रोगाला शिरकाव करावयास जागा न ठेवणें हें विशेष चांगलें नाही कां ? घराला उमेडाची

अतिशय अवश्यकता असते. तेव्हां घरांत काळोख असल्यास शक्य त्या रीतीने त्यांत उजेड करावयाची तजवीज आधीं केली पाहिजे. तसेंच घरांतील केर घाण वगैरे गडी मोलकरणी कोठें टाकतात त्यावर थोडें लक्ष ठेवलें पाहिजे. मुलाबाळांना उंची कपड्यालत्यांनीं भूपविण्यापेक्षां त्यांच्या रोजच्या कपड्याच्या स्वच्छतेकडे जास्त लक्ष ठेवलें पाहिजे. पुष्कळ ठिकाणीं ह्याकडे दुर्लक्ष करण्यांत येते व पुष्कळवेळां त्याला गरीबीची अगर वेळेची सबंध त्यावण्यांत येते. पण ह्या दोन्ही सबबी व्यर्थ आहेत. आपल्याला स्वरी स्वच्छतेची गोडी लागल्या नंतर कपड्याच्या स्वच्छतेकरितां लागणाऱ्या साबू वगैरेचा पैसा आपल्याला कोठेंही काटकमर करून काढतां येतो. तसेंच एकाद्या श्रीमंताची बायकोसुद्धां मोलकरणी गडी नाहीं ह्मणून किंवा ते नीट कपडे धूत नाहीत ह्मणून आपल्या मुळांच्या आंगांत घाणेरडे कपडे राहू देते. परंतु तसे होऊं देऊं नये तसेंच घरांतील अडगळ किंवा कोठाच्या खोल्या वगैरे शक्य तितक्या स्वच्छ ठेवायला आपण शिकले पाहिजे. अलीकडे बाह्य टापटीपीची संवय फार बळावत चालली आहे पण त्याच्या बरोबरही आंतली टापटीप साधली पाहिजे. येणाऱ्या जाणाऱ्याला सकृतदर्शनी मनांत भरण्याजोगे जरी तुझ्या आपलें घर ठेवतां आलें नाही तरी हरकत नाही. पण त्याच्या आंत कोठेंही घाण ठेऊं नका. ह्या बाबतींत पुष्कळ वृद्ध माणसांचा कित्ता वेण्याजोगा आहे. पूर्वांच्या आणि आतांच्या

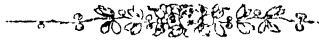
राहाणीमध्ये पुष्कळ अंतर पडलें आहे. त्यामुळें आतां आपल्याला आपल्या राहणीमध्ये सुद्धां बदल केला पाहिजे. पूर्वी थोड्या भाड्याला बरीच जागा मिळत असे पण दिवसेंदिवस भाड्याचे दर वाढत आहेत आणि त्यामुळें आतां जागाही आकुंचन पावत आहेत. तेव्हां आतां पूर्वीसारखें अडगळीच्या वगैरे खोल्या भरून किंवा सटर फटर सामान सांठवून ठेवण्याची आपली संवय आपण बदलली पाहिजे. तसेंच मुलांचे प्राथमिक शिक्षण आपणा स्त्रीयांनाच हाती घेण्याजोगें आहे पण त्यांना तें नष्ट आणि सांगोपांग देण्याकरितां आपल्याला स्वतःला शिक्षण मिळविलें पाहिजे. किंबहुना ती शाळेत जरी गेली तरी तेथें तीं काय करतात हें आपल्याला समजून घेतां आलें पाहिजे. अशा तऱ्हेच्या दरेक गोष्टीमध्ये आपण लक्ष घालूं लागलों कीं पुरुषांना त्यांत आपो-आपच लक्ष घालवें लागेल आपण आपली कामगिरी बजवावयास तयार झालों क्षणजे आपल्याला त्यांना अमें विचारावयाचा हक्क येईल की, त्या पहा आह्मी इतक्या गोष्टी करून तयार आहों. आतां तुमची प्रगती कां थांबली आणि अशा तऱ्हेनें आह्मी विचारावयास पुढें झालों कीं त्यांना आपलें औदासिन्य टाकून उठावेंच लागेल. तसें उठायला आपण त्यांना भाग पाडलें पाहिजे. त्याकरितां जें जें क्षणून आपल्या हातीं आहे. तें तें आपण केलें पाहिजे. बाकीच्या सर्व विषयांचें शिक्षण जरी मुलांना शाळेत मिळाले तरी धार्मिक विषयांचें शिक्षण व नीति शिक्षण हें त्यांना घरीच मिळालें पाहिजे व त्याकरितां स्वतः आपण धार्मिक गोष्टींचा

नीति विषयक गोष्टींचा आर्धा अभ्यास केला पाहिजे. कारण मुलांनां हें वळण मुख्यतः मातेकडूनच मिळत असतें. आपण विचारानें पाहा ह्मणजे आपल्याला असें दिसून येईल कीं प्रथमच्या मुलांपेक्षां शेवटचें बहुधा फार प्रेमळ व धार्मिष्ठ असतें. ह्याला कांहीं ठिकाणीं अपवाद असेल. असें होण्याचें कारण हें कीं मनुष्यांमध्ये जरी तरुणपणीं नास्तिकपणा असला तरी वयाच्या वाढीबरोबर त्याचे विचार गंभीर स्वरूपाचे बनून त्याला हळुहळू ईश्वर विषयक गोष्टींची गोडी लागून तो आपआपल्या मताप्रमाणें त्याचा जास्त विचार करावयास लागतो. व त्याच्या मनांत ईश्वराचे अस्तित्व, सात्विक गुणाची वाढ, खऱ्या खोऱ्याची चाड, प्रेमलता, वाईटाचा तिटकारा, भूतदया वगैरे गूण वाढत जातात आणि वयाच्या वाढीबरोबर स्त्रियांची वत्सलताही वाढते. त्याचा परिणाम तिच्या दिवसभर संगतींत असणाऱ्या लहान मुलांच्या मनावर होतो आणि हे गुण एकदां लहानपणीं स्वभावांत दृढ झाले ह्मणजे मग तें मूल जरी मोठेपणीं निरनिराळ्या परिस्थितीशीं झगडलें तरी त्याला नीती विषयक गोष्टींची आवड राहून तें इतर गोष्टीं करतांनां त्या चांगल्या आहेत कीं नाहीं हें बरेच वेळां पाहिल. आपण कांणच्याही धर्माच्या मताचे अगर पंथचे असूं द्या पण आपल्याला आपल्या धर्मातील मूलतत्वाबद्दल व ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल श्रद्धा पाहिजे व त्या दृष्टीनें आपण आपल्या धर्माचा विचार करीत राहिलें पाहिजे. व आपण आपल्या धार्मिक समजुती प्रमाणें वागत चाललें पाहिजे. एवढ्यानेंच धार्मिक बाबतींत

आपली मोठीशी उन्नति होईल असें नाहीं. तरी पण आपण अयोग्यतांतून खास बचूं व तेवढें झालें तरी सध्या आपल्याला बस आहे. अशा तऱ्हेनें आपल्याला करतां येण्या जोग्या ज्या ज्या गोष्टी आहेत असें मला वाटलें त्या त्या मी आपल्या पुढें मांडल्या आहेत. ह्यांतील पुष्कळ गोष्टी येथें जमलेल्या आपणा पुष्कळांच्या आंगांत असतील व कांहीं बदल आपला मतभेदही असेल पण ह्यांतील ज्या आपल्याला योग्य वाटतील व ज्या आपल्या जवळ नसतील त्या आपण एकमेकीपासून घेण्याचा प्रयत्न करूं या. ज्याबद्दल आपला मतभेद असेल त्या सोडून त्याहून दुसरा जो सर्वसंमत असा मार्ग असेल तो आपण पुढें मांडूं या. सारांश ज्या रीतीनें आपल्याला पुढें जातां येईल, आपली उन्नती करतां येईल व दुसऱ्या राष्ट्राच्या तोडीचे होतां येईल तो मार्ग काढून आपण पुढें जाऊं या. ह्यांत आपल्याला सद्देहेतुपूर्वकच एकमेकीची स्पर्धा करावयाची आहे. त्यांत मत्सराचें वारें तो परमात्मा न आणो अशी मी प्रार्थना करतें.

६ लग्नांतील मानापमान वरुसवे फुगवे.

इतर देशांकडे पाहतांना आपल्या देशाची अवनति झालेली दिसते आणि ती अवनती कां झाली आहे याचा विचार कारितांना सामाजिक सुधारणेचा प्रश्न आपल्यापुढें उभा रहातो. पण सर्वांत वाईट गोष्ट हीच आहे कीं, ह्या गोष्टीचें आख्याला मुळींच महत्त्व वाटत नाहीं आमच्या देशामध्यें शिक्षणाची साधनें उपलब्ध झाल्यापामून जितकीं वर्षे झालीं त्या वर्षांच्या मानानें आह्मी जितकें करावयास पाहिजे तितकें कांहींच केलें नाहीं, असे मोठ्या कष्टानें लक्षावें लागतें. काळाच्या ओघावर ज्या कांहीं गोष्टी यद्दृच्छेनें घडत आल्या तेवढेंच. पण अलीकडे समाजाचें लक्ष उन्नतिकडे वेधलें आहे. आनंदाची गोष्ट ही कीं, अशा प्रकारच्या सुधारणेमध्ये बायकांनां काय करतां येईल याचा विचार करण्याकरितां स्त्रिया स्वतः एकत्र जमूं लागल्या आहेत. हें भावी देशोन्नतीचें चिन्ह होय.

समाज सुधारणेचा प्रश्न फार पिकट आहे आणि तो कशा प्रकारें सोडवितां येईल त्याबद्दल कांहीं काळपर्यंत तरी मतभेद असणारच. तरीपण कांहीं गोष्टी अशा असतात कीं, त्याबद्दल बहुतेक सर्वांची एकवाक्यता असते. अशाच प्रकारच्या समाजांतील कांहीं रूढींच्या प्रश्नांची चर्चा करून त्यांचा निषेध करण्याकरितां

सभा भरत आहेत त्यामध्ये ज्या कांहीं सुधारणांबद्दल चर्चा होते त्यापैकी लग्नांतील रुसव्यांफुगव्यांसंबंधाने व मानापमानासंबंधी विचार करण्याचे मी योजिले आहे. लग्न या शब्दाचा खरा अर्थ आर्ही हल्ली विस्तरत चालले आहेत. ज्याप्रमाणे आर्ही मुलांना लहानाची मोठी करितो, त्यांना सुख कसे होईल यासंबंधाची काळजी वाहतो; त्यांचे पुढील आयुष्य त्यांना सुखकर होण्याकरिता त्यांच्या शिक्षणाची काळजी घेतो, त्याचप्रमाणे त्यांना जन्माचा उत्तम सोबती मिळवून देणे आणि आपल्यासारखीच काळजी घेणारी व त्यांवर प्रेम करणारी माणसे मिळवून देणे हे आपले काम आहे. लग्नमध्ये दोन निरनिराळे जीव एक होत असतात व त्या दोन जीवांच्या सुखाकरिता व आनंदाकरिता दोन कुटुंबेही एकरूप होतात आणि त्यांच्यामध्ये खरे प्रेमाचे व स्नेहाचे नाते सुरू होते असो. मुलाची परीक्षा उतरल्याने जसा आनंद आईबापांना होतो तसाच आनंद मुलीच्यामुळे सासूसासऱ्यांना होतो. पण या आनंदाचा उपभोग प्रेमाच्या अभावी दोघांना घेता येत नाही. याची कारणे पाहू गेल्यास इतकी क्षुद्र असतात की, आपले आपल्यासच हसू येते. बहुतेक लग्नांतून हुंडापांडा, मानापमान वगैरेच्या यादी आधीच तयार झालेल्या असल्या तरीही मजा अशी असते की, भांडणे ही होतातच; व याचे कारण पाहू गेल्यास असे आढळते की, कोठे तोंडभुण्याची तयारी नष्ट नाही तर अंगोणांत भाजीची डेखे नाहीत; वेणीची फणी लहान तर पायभुण्याच्या तस्ताळा घांटच नाही; ओठ्या खोव-

ज्याच्या तुकड्यानीच भरल्या व ते तुकडेही भिकाऱ्यासारखे !
 मोलकरणीला नारळाचा मानच नाही तर अत्तराला वासच नाही.
 अशा क्षुल्लक गोष्टीवरून जो तो आपल्या अकलेवे व मानाच्या
 हलकटपणाचे प्रदर्शन करित असतो. खरे पाहुं गेलं असतां दोन्ही
 कडच्या माणसांनी कानाडोळा करण्याजोग्या ह्या गोष्टी असतात.
 मुलाकडच्या बायकांनी नेहमी लक्षांत ठेविलें पाहिजे की, आपण
 ज्या ओढ्या वगैरे मान हणून घेतों, त्या आपल्या घरांत नारळ
 नसतात हणून घेत नाही. पण हा फक्त मान आहे. मग त्याचा
 एवढा अट्टहास कां ? बरे ! तसेच मुलीकडच्या माणसांनी तरी
 एवढें मोठें लग्न करावयाला उभे राहिल्यावर मग २ खोबऱ्याच्या
 वाट्यांत, ४ नारळांत व भिकाऱ्याला शोभण्यासारक्या खोब-
 ऱ्याच्या तुकड्याकरितां येवढी काटकसर कां ? आपण एवढी
 मुलगी देतो मग त्या मुलीच्या सुखाकरितां आपल्याला एक वीस
 पंचवीस रुपये जास्त खर्च करून जर नारळांनी आणि वाट्यांनी
 त्यांना खूष करितां येत असेल तर तसे कां न करावे ? तसेच
 कोठें एखादा जास्त नमस्कार, कोठें चांदीचे ताट जेवावयास ठेवणें,
 कोठें सावकाश या शब्दांनी विहिणीची आराधना करणें,
 मसाल्यांत घालून ज्या लवंगाचा नास होतो त्यांतील कांहीं लवंगा,
 व चहाच्या साखरेतील थोडीशी साखर आंचवावयास देण्यानें
 जर विहिणींना आपला मान झाल्यासारखा वाटतो तर तो कां न
 करावा ? उलटपक्षीं मुलांच्या माणसासंबंधानेही तसेच आहे.
 विहिणींच्या इथल्या चांदीच्या ताटांत जेवण्यानें अगर पेलभर

चहानें आपलें जन्माचें सार्धक कांहीं व्हावयाचें नाहीं. ह्या स्नेहसंबंधानें व सुशील आणि सद्गुणी मुनेच्या सहवासानें आपल्या मुलाचा जन्म आनंदांत जावयाचा असतो. पण ह्या गोष्टी लक्षांत न घेतां आर्ह्मी लग्न लागल्यापासून तें संपेपर्यंत नसत्या कुरकुरी काढून भांडण्याला सुरुवात करतां आणि हीं भांडणें कधीं कधीं विहिणीविहिणींच्या आयुष्यापर्यंतही पुरतात. किती ही शोचनीय स्थिती ! बरें ह्या कुरकुरी तरी काय ? तर कोठें नाकांत घालावयाचें सुकलें लहान, मोती बारीक, कान लांब, नाक आंखूड, डोळे पिचके, पायाला ६ बोटे अशा प्रकारच्या असतात. पण खरें पाहिलें तर मजा अशी असतें कीं, लग्नाच्या-पूर्वी घरांतील बायकापुरुष मिळून ४।५ जणांनीं तरी मुलगी पाहिलेली असते मग ही कुरकुर कां ? बरें, जरी बोलणारांनीं पाहिली नसली तरी ती ज्या माणसांवर विश्वास ठेवतात त्या माणसांचा बोज सांभाळण्याकरितां तरी त्यांनीं गप्प बसव्यास हवे. नाहींतर ज्यांना चांगली परीक्षा करतां येत असते त्यांनीं स्वतः जाऊन तरी मुलगी पाहून यावें. याला हल्लींच्या काळांत कोणी अडकाठी करणार नाहीं. कारण हल्लींच्या स्थितींत आमच्या मुली ह्मणजे गिऱ्हाइकाच्या पसंतीकरितां ठेवलेला मालत्र आहे. मात्र अंतर इतका असतो कीं, दुकानांतील माल गिऱ्हाइ-काला पैसे देऊन घ्यावा लागतो. आणि ह्याला आर्ह्मी वर दक्षिणा देऊन देतो. तेव्हां ज्याला ज्याला ह्मणून मुलगी पहावयाची असेल त्यांनीं त्यांनीं ती बघून घ्यावी; आणि तसें करण्यास फावेंतें

नाही तर मागून मुलांच्या मांडवांत जाऊन त्या मुलींच्या देखत व तिच्या आसांच्या देवत कुरकूर करित बसण्यापेक्षां गप्प बसलेले बरे. तसें करण्यानें मुलींच्या मनांत श्रीगणेशायनमः पामनच सासुरच्या माणसांविषयीं अनादर उत्पन्न होतो. आणि ज्या घरच्या माणसांनां मी आज आवडत नाहीं त्या घरीं पुढें माझे कसें होईल अशी धास्ती उत्पन्न होते. इतकेंहीकरून झालेली गोष्ट मोडण्याजोगीं असते असेंही नाहीं. मग विनाकारण एकमेकांकडे वाईटपणा घेण्यांत काय अर्थ ? बरे ! आज आपण वाईटपणा घेतला तरी उद्यां मुलगा आणि सून एक व्हावयाचीच. आणि कांहीं दिवस तरी मुलगा आपल्या बरोबर सासुरवाडच्यांनां वाईट ह्मणत असला तरी पुढें तो त्यांच्याशी सरळ होणारच. मग त्याच्या दृष्टीनें सुद्धां आपली योग्यता थोडीशी कमी ठरणार. ह्मणजे विहिणीवर वर्चस्व चालविण्याच्या आवडींत, सुनेला ताऱ्यांत ठेवण्याच्या महत्वाकांक्षेंत आपण मुलाची सुद्धां आपल्या टिकणीं असणारी पूज्यबुद्धी आदर आणि प्रेम, आपण घालवून बसतो त्यामुळे शेवटीं हाय गेलें हुय गेलें धुपाटणें हातीं आलें असें होतें. तेव्हां या बाबतींत आधीं सुधारणा झाली पाहिजे. हीं करणें आपल्या बायकांच्या हातीं असतें. पण तें न होतां आरंभापासून धुमसत असलेला राग, हातांत आलेला विहिणपणा जेवावयाला उशीर करण्यांत आलीं गाजवून घेतों. पण त्यामुळे इतर माणसांनां किती त्रास होतो याची आह्मांला कल्पनाही होत नाही. बरे कल्पना नाही ह्मणावी तर आमच्यापैकीं बऱ्याच

जणी बऱ्याच वेळां मुलींच्या आया झालेल्या असतात पण हातीं आलेल्या लहानशा अधिकाराच्या वेळीं त्यांचें त्यांना विस्मरण होतें ह्मणून आतां या गोष्टींत लवकर सुधारणा झाली पाहिजे. ज्याप्रमाणें हुंड्याची, दागिन्याची, मानापानाची व जेवणावळीची यादी तयार होते त्याप्रमाणें जेवणें किती वाजतां व्हावयाचीं, व किती बोलावणीं घेऊन विहिणींनीं जेवावयाला जावयाचें याचा ठराव करावा. ह्मणजे मुलीकडच्यांनां बोलावण्यांची माळका भराभरा उरकून घेऊन स्वस्थ बसावयाला सांपडेल व लवकर जेवणें झालीं ह्मणजे मागची निरवानिरव करून ह्याताच्या आजीबाईनां आडवें व्हावयाला मिळेल, व लहान मुलीची विहिणींच्या पंक्तीला बसण्याबद्दल निराशा होणार नाही. शिवाय विहिणींच्या तोंडांत ऊन अन्न पडेल.

तशाच आणखी सुधारणा करण्याजोग्या गोष्टी ह्मणजे लक्षांतील समारंभ. हल्लीं दिवसेंदिवस वधूवरांचीं वर्षे वाढत आहेत. अशावेळीं पूर्वीच्या लहान मुलांच्या लक्षांतील चाली यत्किंचितही फेरफार न करितां त्या तशाच चालूं देणें हा शहाणपणा नाही. जेव्हां ६।७ वर्षांची मुलगी व १२।१३ वर्षांचा मुलगा असतो तेव्हां लाजेची भावना, चांगल्या घाईटाची किंमत, सारासार विचारशक्ती मुलांमध्ये मुळींच नसते. त्यावेळीं हे विधी तीं मोकळ्या मनानें करतात. व त्यामुळें इतरांनां करमणूक होते. पण वयाच्या वाढी-बरोबर मनुष्याची विचारशक्ती वाढते. ज्ञानामृताचा त्रोट त्यांना

ध्यावयाला सांपडतो. त्यामुळे त्यांची कल्पनाशक्तीही वाढत जाते, व आपल्यामधील रूढींचा चांगला वाईट परिणाम त्यांना कळतो. त्यामुळे विड्या तोडणे, त्रांस देणे, मांडीवर त्रेणे, लपंडाव खेळणे, चुळा थुंकणे, इत्यादि पूर्वांचे काळीं आवश्यक वाटणारे विधी मुलांना आवडत नाहीत. ह्यामुळे वडील माणसांत व त्यांच्यांत बेबनाव होऊन दोषेही नाग्वूप होतात. तेव्हां आतां काळाच्या-मानानें पूर्वीं आवश्यक वाटणाऱ्या पण आतां निरर्थक ठरलेल्या गोष्टी, ह्या रूढी, ह्या चाली रीती, आह्मांस सोडून दिल्या पाहिजेत. ह्या सुधारणांमध्ये सर्व अधिकार आह्मां बायकांच्या हातांत असतात, व ही सुधारणा करण्यांत कोणचेही पुरुष आडकाठी करणार नाहीत. तेव्हां ह्या गोष्टींना अजिबात फाटा मिळाला पाहिजे. शिवाय आणखी एक वाईट चाल आमच्यांत थोड्या फार प्रमाणांत आहे. ती ह्मणजे लक्षांतील चोऱ्या ! यांचा आरंभ केर काढण्याच्या केरसुणीपासून. त्या कोठवर न्यावयाच्या हें विहिणींच्या मर्जावर असतें. बऱ्याचवेळीं दोषांच्या भांडणांत तिसऱ्याचा लाभ होतो. कारण विहिणींनीं चोरलेले जिन्नस परत आणतां येत नाहीत व किती चोरले ह्याची यादी मागतां येत नाही. त्यामुळे हरवतील तितके विहिणींच्या नांवावर खपतात. अशावेळीं खरी चोरी करणारांना चांगलेच फावतें. शिवाय विहिणींना चोर ह्मणावयाची सोय नाही. अशा रीतीच्या निरनिराळ्या जातींमध्ये पुष्कळ गोष्टी कमी जास्त प्रमाणावर सुरू असतात. दरेकाचा उल्लेख करणें अवघड जाईल. पण

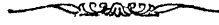
साधारण भांडणांचें मूळ घरांतल्या ओट्या, शेजारपाजारणींच्या मोलकरणी गोळा करून त्यांच्या ओट्या भरविणें, जेवणास उशीर, आंबेणाबद्दल रुसणें वगैरे मध्ये असतें. पण आतां या सुधारणेच्या काळांत या वेड्यावांकड्या गोष्टी, हीं क्षुल्लक भांडणें, जन्माचें वांकडेपण सोडून देऊन स्नेहसंबंध वाढवावयाच्या कांहीं निरनिराळ्या तऱ्हा शोधून काढिल्या पाहिजेत. आणि आपला कौटुंबिक स्नेह वाढवून सर्वांच्या मदतीनें आपण समाजकार्य करण्यास पुढें आलें पाहिजे. ह्मणजे आपल्या हातून केवढी समाज-सुधारणा होईल वरें ? ती करण्याकरितां आपणास आपला यत्किंचितही वेळ मोडावयाचें कारण नाहीं. घरांत बसल्या बसल्या आपलीं रोजचीं कामें करीत असतां आपल्याला समाज सुधारणेचें श्रेय मिळेल व आपल्या भावी उन्नतीला आपण हातभार लाविल्यासारखें होईल. तरी भगिनीनों, उठा आणि समाज सुधारणे-बद्दल आपला आळस टाका. लशांतील मानापमानांसारख्या गोष्टींत आपल्या बुद्धीचा व्यय न करितां, परकीयांची स्थिती तपासण्याकडे, त्यांच्या चांगल्या चालीरितीचें निरीक्षण करण्यांत, आपल्या अज्ञ भगिनींचें निरीक्षण करण्यांत, आपल्या अज्ञ भगिनींना उपदेश करण्यांत तिचा सद्व्यय करा. आणि आपणां बायकांच्या हातांत असेल तेवढी सुधारणा करून बंधुवर्गाला सामाजिक सुधारणेंत मदत करावयाला पुढें या अशी आपल्याला साविनय विनंती करून मी हा लेख पुरा करते.

७ सामाजिक तडजोड.

नाशिक येथें सौ. गिरजाबाई केळकर यांचें झालेलें
व्याख्यान.

श्री. रा. प्रधान यांनीं मला व्याख्यान देण्यास बोलाविलें. तेव्हां काय बोलावें या विचारांत मी असतांना एका व्याख्यानमालेच्या नियमांच्या कागदाकडे माझे लक्ष गेलें. त्यांत असें होतें कीं, वक्त्यानें आपल्या भाषणाची एक लेखी प्रत संस्थेला द्यावी. हा नियम वाचून मला नवल वाटलें कीं, जुन्या शाळांतून घोळपट्टी होते ह्मणून त्यांनां नांवें ठेवावयाचीं आणि खुद्द नव्या मंडळीनें स्थापन केलेल्या संस्थानांतून अप्रत्यक्षरीत्या घोळपट्टी ठेवावयाची. पण विचार करितां मला असें दिसून आलें कीं, ह्यांत त्यांचा हेतु स्तुत्य आहे. कारण ज्यांना व्याख्यानाला हजर राहतां येत नाही, त्यांना त्याचा लाभ मिळावा ह्मणून तसा नियम केलेला आहे. या हेतुबद्दल मतभेद असणें शक्य नाही. तेव्हां माणसाचा हेतु नेहमी पाहिला पाहिजे. असेंच जगांतलि प्रत्येक व्यवहाराचें आहे. उदाहरणार्थ, आपली राजकीय चळवळच ध्या. यांतील जहाल नेमस्त पक्ष एकमेकांना किती नांवें ठेवितात ? दोघांचा हेतु एक, पण साधनांबद्दल भांडण. केव्हांही पाहिलें तर ज्याप्रमाणें लहान

संसाराला दोन शक्ती लागतात तशाच मोठ्या संसाराला लागतात. नवरा बायको दोघेहि तापट असलीं तर संसार कधीच धुळीं मिळेल. पण तसें दोघे थंडही उपयोगाचीं नाहीत. नाहीतर मुलें बालें, नोकर चाकर आप्त स्वकीय यांच्यावर दाव चालायचा नाही. एक पुढें ओढणारें व एक मागें ओढणारें नेहमीं पाहिजे ह्मणजे मनुष्य थोडें पुढें जातें. दुसऱ्यामुळें तापट मनुष्य उडी घालतांना शांतपणानें विचार करितें. पण याला कारण मात्र नवराबायकोचें परस्पर प्रेम व आदर असतो. दोघे एकमेकांना नांवें ठेवितात. एक दुसऱ्याला उतावीळ ह्मणते व दुसरें त्याला थंड ह्मणते. आणि एकमेकांना खूप ठेवण्याकरितां उतावीळ मनुष्य थोडे थंड व्हावयाचा प्रयत्न करतें व थंड मनुष्य अंगांत जरा जाम्त उप्पता आणण्याचा प्रयत्न करतें यामुळें संसार सुखाचा होतो. निगेटिव्ह व पॉझिटिव्ह या दोन शक्ती एकत्र झाल्याशिवाय वाज उत्पन्न होत नाही. अशीच स्थिती राष्ट्राच्या संसाराची आहे. तेथेहि जहाल व नेमस्त ह्मणजे उत्साही व शांत विचाराचीं माणसें पाहिजेत ह्मणजे राष्ट्राचा संसारहि बरोबर मध्यावर चालेल. पण दोन्ही पक्षांत एकमेकांजवळ नवराबायकोप्रमाणें आदर, पूज्यबुद्धि व प्रेमभाव पाहिजे. देवाण त्रेवाण पाहिजे. एकमेकांचें प्रेम मिळविण्याला एकमेकांनीं थोडेसें आपलें सोडावयास पाहिजे. सारांश, दोन्ही पाहिजेत व बनणाऱ्यांनीं त्यांचे हेतु पाहिले पाहिजेत आणि ते न बाधितल्यामुळेंच आपण दुसऱ्याला दोष द्यायला तयार होतो. फार कशाला, जहाल मंडळी भलत्या उच्च

घालते व अपरिपक्व मनाच्या तरुणांवर त्याचा भलता परिणाम होतो, असें क्षणणारी नेमस्त मंडळी जेव्हां सामाजिक बाबतीत जहाल होतात तेव्हां प्रेक्षकांना कशी गम्मत वाटते. त्यांचा हेतु चांगला असतो. सामाजिक सुधारणेबद्दलची त्यांची आस्था व कळकळ पाहिली क्षणजे त्यांच्याबद्दल आपल्याला किती आदर व पूज्यबुद्धी वाटते ? पण त्यावेळेस त्यांचेंच वाक्य आपल्या डोळ्यांसमोर उभें राहतें कीं, आपण सामाजिक सुधारणेसंबंधानें बोलतो, सांगतो किंवा करतो तेव्हां कोवळ्या व अपरिपक्व तरुणांच्या मनावर याचा काय परिणाम होत असेल ? आपली धर्मपत्नी बरोबर घेऊन सभेला अगर फिरायला जाणें ह्यांत खरोखर चूक अगर पाप नाही, तरी सुद्धां या एवढ्याशा क्षुल्लक सुधारणें लहानपणापासून प्रेमानें लालन पालन केलेल्या आईबापांची किंवा आप्तांची मर्जी दुखावत असल्यास तसें न करितां दुसऱ्याचें मन न दुखावतां होईल तेव्ही सुधारणा करावी, हें तत्व तरुण पिढीच्या लक्षांत रहात नाही; तर सुधारणा करितांना थोडासा लोकापवाद सहन केला पाहिजे, थोडासा स्वार्थत्याग पाहिजे क्षणून हे वीर मन मानेल तसे वागतात व त्याला उदाहरण क्षणून सन्माननीय व सुधारणावादी थोर मंडळीकडे बोट दाखवितात. खरेंच, हे वीर केवढा स्वार्थत्याग करितात ? केवढें हें मनोर्धेय ? पण सारासार विचार करावयाची व्यावहारिक दृष्टी परिक्षेच्या डिग्र्यांनी किंवा कोरड्या पुस्तकी ज्ञानानें त्यांना प्राप्त झालेली नसते. त्यामुळे

ते आपल्या फायद्यापुरते शब्द पकडतात. पण त्यांत दोघांचाहि हेतु चांगला असतो. तशीच गंमत इतर बाबतींत असते. कालाचे चांगले, आज वाईट ठरते व आजचे चांगले उद्यां वाईट ठरेल. तेव्हां ते संभाळून त्यांतल्यात्यांत होईल तेवढे काम करणारांनाच लोक मुत्सद्दी ह्मणतात. अशीच स्थिती आपल्या सामाजिक सुधारणांची आहे. पूर्वी सुधारकांचे नांव ऐकले ह्मणजे लोक तेथे सर्व अवगुणांचे माहेरघर कल्पित. सुधारकांचे बायकांच्या दृष्टिने असे चित्र होते. वाटेल ते खावे, वाटेल ते प्यावे, देव नाही, धर्म नाही, विटाळ चांडाळ नाही. ज्यांच्या घराच्या बायकांना बायकी गुणांची धर्माची चाड नाही, ते सुधारक. पण आतां ती समजूत पार बदलून गेली. आतां लोक त्यांच्यांत पुष्कळ चांगले गुण पाहू लागले आहेत. निदान त्यांच्यांत अवगुण तरी नाहीत असे कबूल करू लागले आहेत. तेव्हां सुधारणा हितेच्छूनां काम करावयास पुष्कळ सोपे झाले आहे. कारण पूर्वी एखाद्या चांगल्या व्यक्तीच्या मनांत जरी कांहीं चांगली कल्पना आली तरी त्यांना ती कृतींत आणण्यास किती त्रास पडे, हे हरीभाऊ आपटे यांच्या 'मी' कादंबरीवरून कोणालाही कळून येईल. पण आतां कार्य करावयास एवढे मोठे क्षेत्र आहे की, कार्य करणारी माणसेच यांच्या उत्साहाने पुढे आली पाहिजेत. हल्ली गंमत अशी आहे की, इच्छा पुष्कळांना आहे. त्यांत प्रत्यक्ष काम करणारी अगदीच थोडी. जर कोणी त्रयस्थाने कांहीं करावयाम आरंभ केल्या तर ते आवडणारी व मध्ये आडकाठी न घालणारी अशी बरीच व

अगदी विरुद्ध अशीं चोथा हिस्सा माणसें आहेत. विरुद्ध माणसेंमुद्धां काळाच्या ओघाबरोबर बाकीच्यांनां येऊन भेटतील. पण ज्यांनां कांहीं ग्वरोखर व्हांवेंसें वाटतें त्यांनीं प्रत्यक्ष कृतीनें लोकांस बरोबर घेऊन काम करावयास लागलें पाहिजे. पण ह्या संडळींत जितका उत्साह असतो तितकीच सदिष्णुता नसते. कारण जरा कोठें मतभेद झाला की, ते दुसऱ्याचे सहकारित्व सोडून द्यायला तयार होतात; व अशा प्रकारचे मतभेद व्हावयाला हिंदुस्थानांत तर पुष्कळच जागा आहे. जो देश आज सुधारणेच्या शिखरावर चढला आहे, जेथे स्पर्शास्पर्श ठाऊक मुद्धां नाही, जेथे खाण्यापिण्याला जातिभेद नाही, तेथें मुद्धां किती तरी पक्षभेद ऐकण्यांत येतात. मग हिंदुस्थान तर काय अनेक जाती, अनेक धर्म व अनेक पंथ यांचें माहेर घर. तेथें जर असल्या बाबीनां महत्त्व दिलें तर राष्ट्र कधींच वर येणार नाही. पण मला वाटतें असल्या बाबीनां महत्त्व देण्याची आज जरूरतच नाही. जातिभेद हवा किंवा नको, सहभोजनें व्हावी किंवा नाही हें आपण ठरविण्यापेक्षां काळच ठरवील. काळाच्या ओघामध्यें जें सत्य असेल तेंच अखेर टिकेल आणि त्यासंबंधानें जर यत्न करायची जरूरी वाटली तर तेवढे करा. त्याचा संबंध दुसऱ्या कामाशीं लावूं नका. मुंबई-पुण्यासारख्या ५-७ शहरांतून जातिभेद मोडणारीं कांहीं माणसें मिळालीं तरी त्या शिवायच्या लाखो खेड्यांतून अशा समजुतीचीं माणसें मिळणार नाहीत. पण अशा वादग्रस्त गोष्टीबद्दल कां होईना पण विचार करण्याकरितां त्यांना आधीं शिक्षण पाहिजे, आणि तें

सररहा देण्याचा प्रयत्न सुधारणा हितेच्छूनी केला पाहिजे. निदान ज्या ज्या गोष्टीपुरता मतभेद होणें शक्य नाहीं त्या त्या गोष्टी-पुरतें तरी आपण एकमेकांचें सहकारित्व पत्करा व बाकी गोष्टी संबंधानें मनाचा थोरपणा दाखवा. आपल्यापैकी पुष्कळांनां ठाऊकच असेल कीं, बऱ्याच हिंदु कुटुंबांत अशी एक रूढी आहे कीं, वृद्ध बायका सुनेच्या हातचे ह्मणजे लहान बायकांच्या हातचें जेवीत नाहीत. आतां या बायकांनां जरी आपण कितीही सम-जुतीनें सांगितलें कीं, मून तुम्ही ह्मणाल तशा सोंवळ्यानें करून घालील, किंवा मुलांनें जरी ह्मटलें कीं, सुनेंकडून तुला हवें तसें करून घालतों, तरी ती बाई तें ऐकणार नाही. व दुखण्याबाण्यांत ‘ आजपर्यंत नाहीं खाहें तर थोडक्याकरितां कशाला बाटूं ’ असें ह्मणून दूध, साबुदाणा वगैरे पदार्थ खाईल. तेव्हां अशा स्थितींत सुना किंवा लेकी तिला टाकून देतात कां ? नाही. ही कल्पना सुद्धां त्यांच्या मनांत येत नाही. इतकेंच नव्हे तर जेव्हां ती स्वयंपाक करते तेव्हां तिचें काम तिला सोपें व्हावें ह्मणून दुरून जितकी मदत होण्याजोगी असते तितकी करण्याचा त्या प्रयत्न करितात. पण यांत राग न येण्याचें मुख्य कारण जाज्वल्य प्रेम व आदर होय. असाच आदर व प्रेम आपण एकमेकांचडल ठेवाल, तर जातिभेद किंवा मतभेद आपल्याला आडवा येणार नाही, व आपल्या हातून पुष्कळ कार्य होईल. पूर्वीं कार्य करा-वयास जागा नव्हती तेव्हां कार्य करण्याचडल आपण सुधारणेच्छु मंडळींनीं जितका उत्साह दाखविला, तितका आतां प्रत्यक्ष

कृतींत आणण्याचा प्रयत्न करा. आतां जनसमूह पूर्वी इतका सुधारणेच्या विरुद्ध नाही. कारण काळानें त्यांचीं मनें दगडासारखीं कठोर होती तीं बरींच मृदु केली आहेत. पूर्वी क्वचित्च कोठें सकेशा विधवा दृष्टीस पडे व ती मुद्धां वयानें लहानच असे. असें असून मुद्धां तिच्या आसांनां त्या संबधानें लोकांकडून किती बोलणीं ऐकावीं लागत व तिला स्वतः तर लोक असें वागवीत कीं, तिला नको जन्म होई. पण या प्लेगोबाचा तडाखा इतका जबर वसला कीं, दरेकाला तो जाणवला. कोणाच्या घरांत, तर कोणाच्या आसांत, तर कोणाच्या शेजारीं पाजारीं, पण विधवा स्त्री आहेच. अशावेळीं अर्थात् लोकांचीं मनें कळवळूं लागलीं; त्यांचा बहिष्कार सैल पडला, व होतां होतां ती गोष्ट आतां इतकी आंगवळणीं पडली कीं, बाहेर जातांनां अगर रस्त्यांत अशा बायका भेटल्यास अपशकून होतो या रूढीचा मागमूसही नाहीसा झाला. जी गोष्ट हजारो लेक्चरांनीं किंवा व्याख्यानांनीं झाली नसती ती गोष्ट काळानें केली. ज्या गोष्टीचा विचार केला ह्यणजे कांहीं माणसांनां संताप वायु होत असे, ती गोष्ट आतां मुकाट्यानें ऐकून घेऊं लागले आहेत. सारांश, लोकांचीं मनें आतां बरींच तयार होत चाललीं आहेत. जमीन तयार होत आहे. ज्या जमिनींत जें पीक येईल तें पेरायचें काम शहाण्या शेतकऱ्याचें आहे. अमकें पीक येईल तेव्हांच पेरूं असें ह्यणूं नका. उद्योगाला लागा. क्षुल्लक मतभेद बाजूला ठेवून जेवढ्या बाबतींत एकमत होईल तेवढ्या बाबतीं पुरतें कार्य उरकून घ्या. मीं मघाशीं

आपल्याला हट्टलें कीं, आजचें वाईट उद्यां चांगलें ठरतें. अशी गोष्ट बऱ्याच बाबीसंबंधानें आहे. ह्या पेहेरावाचेंच पहाना. पूर्वी केंस ठेवलेला मनुष्य किती कचिन्च दिसे. पण आतां ही गोष्ट सहसा कोणाच्या लक्षांतही येत नाही. तसेंच आमच्या बायकांचा कानाशीं गोष्टी सांगणारा पदर, चापून चोपून विंचरलेले केंस हें पूर्वी नटण्या मुरडण्याचें लक्षण मानीत असत. पण आतां त्याच्या उलट स्थिती झाली आहे. गुड्यापर्यंत लोळणारा पदर, कामिटीचें काम बजावणारे ओंचे, पुरुषांच्या शर्टीनां मागे सारणारे मनगटापर्यंतचें पोलके, हवेशीं क्रीडा करणारे केंस, हेंच आतां साधेपणाचें ह्यणा अगर नटिनेटकेपणाचें लक्षण ठरलें आहे. इतकेंच नव्हे तर प्रसिद्ध नाटक कंपनीतील उत्तम स्त्रीपार्थी हा पेहेराव आपल्यामध्ये आणण्याचा कसोशीनें प्रयत्न करित असतात. कारण हल्लीं जनरुची इकडे आहे आणि त्याचें कोणाला कांहीं वाटत नाही. पूर्वी वेणी घालणारी बाई ब्राह्मणाची व अंबाडा घालणारी बाई शैणवी प्रभूची असें समजावयाची एक रूढी होती. व याच रूढीला अनुसरून मी एकदां शैणव्याची ठरलें होतें. पण आतां त्याचा मागमूसही सांपडत नाही. मी ज्यावेळेस खेड्यागांवांतून गेलें, त्यावेळेस लोक जितकीं ह्या गोष्टीला नांवें ठेवीत तितकें आतां कांहीं उरलें नाही. तसेंच कपडेलत्ते. एककीं दोन, अशा किती तरी गोष्टी दाखवितां येतील. पण या गोष्टीबद्दल कधीं कोणाला कांहीं प्रयत्न करावा लागला नाही. या यादृच्छेनें घडत गेल्या. तेव्हां जगांत प्रगती दोन तऱ्हेची आहे. एक

आपल्या आपण होणारी व दुसरी प्रयत्नांनं होणारी. एकहोण्याचा प्रयत्न केला की, दुसरी आपोआप होते. तेव्हां जी काळानें होणारी आहे व जिच्या शिवाय आपलें फारसें अडत नाही तिच्या पाठीस लागवयाचें सोडून जिच्या शिवाय आपलें आडतें तिच्या पाठीस लागूं या. आज हिंदुस्थान मलेरिआ तापासारख्या रोगानें पन्नाडला आहे, तेथें आळसासारखा चेंगट रोग घर करून बसला आहे. त्याला ज्यांनीं त्यांनीं आपापल्या परीनें प्रयत्न करून काढून टाकिला पाहिजे. वर्षा सव्वा वर्षाखालीं माझ्या घरांत सर्व मुलें आजारी पडलीं तेव्हां डॉक्टरनीं हा मलेरिआ आहे ह्मणून सांगितलें. पण मलेरियामध्यें स्थलांतर अगर आपली रहावयाची जागा त्या विरहित करणें हे दोनच उपाय होत. पण लहान मुलेंबाळें वेऊन स्थलांतर करणें किती त्रासाचे, खर्चाचे व गैरसोईचे आहे, याची कल्पना पुष्कळांना असेलच. पण रोग हटावयाला घर व आसपामची हवा मलेरिया विरहित करणें साध्य होतें आणि त्या प्रयत्नाला आर्क्षीं लागलीं. आमच्या घराच्या जवळ थोडी बाग असल्यामुळें त्रास होण्याचा संभव आहे. ह्मणून घराच्या चोहोंबाजूला फिनाईल शिंपडणें, कपडे वरचेवर उन्हांत टाकणें, घरांतील दरेक जागा स्वच्छ ठेवण्याचा प्रयत्न करणें, खाण्यापिण्याच्या दरेक जिनसाबद्दल खबरदारी घेणें हे आमचे प्रयत्न चालले होते; डॉक्टरचे औषध व्यवस्थितपणें मिळतें कीं नाही याची देखरेख पुरुष मंडळी करीत होती, व आमच्या वृद्ध सामूबाई आपल्या समजुती प्रमाणें धार्मिक दैविक उपाय, जुन्या

तऱ्हेचे काढे वगैरे देत होत्या. आतां आह्वांला जरी नक्की ठाऊक होते कीं, ताप जरी मुलांनां येतो आहे तरी तो मलेरिया आहे, तरी पण त्यांची समजूत घालून त्यांचें मन दुखवण्याचा प्रयत्न करावयाची इच्छा आह्वांला झाली नाही. कारण आह्मी त्यांना सांगितलें असतें तर त्या ह्मणाल्या असत्या, “ तुह्मी तुमच्या इच्छेप्रमाणें औषधें देतां आहांना ? ब्राह्मणानें एखादी एकादशणी केली, त्यांत तुमचें काय गेलें ? ” हें त्यांचें ह्मणणें खरें होतें. कारण त्यांत थोडाशा पैशाच्या खर्चाशिवाय कांहींच त्रास नव्हता. उलट त्या निमित्तानें परमेश्वराची आठवण तितकी जास्त होत होती. कारण मनुष्य प्रयत्नांनीं जरी कोणचीही गोष्ट होत असली तरी परमेश्वरी साहाय्याची आवश्यकता असतेच. असो. सारांश, ह्या सर्वांच्या प्रयत्नांनीं तीन महिने घर करून राहिलेला मलेरिया तीन वारांत निघाला. पण ‘ मलेरियाला हेच उपाय योग्य आहेत; एकादशण्या सत्यनारायण असलें कांहीं करावयाचें नाही, ’ ह्मणून आह्मी जर त्यांच्याशीं भांडलों असतों तर त्या ‘ सांभाळ तुझीं मुलें तूं. आमचे हे वेडगळ उपाय तुला नकोत ना ? आज दोन महिने तुह्मी डॉक्टरच्या बाटल्या पाजतां आहां. आणखी पाजा ’ असें ह्मणून निघून गेल्या असत्या, व त्यांचा जो उपयोग आह्वांला झाला तो झाला नसता; वडील माणसांच्या अंतःकरणापासून केलेल्या कळकळीच्या सेवाचाकरीला आह्मी मुकलों असतों, व मुलांची जी काय उत्तम व्यवस्था होत होती आणि त्यामुळें मुलांचें दुखणें मागें हटायला जी बहुमोल मदत त्यांच्याकडून मला

मिळाली तिला मी अंतरलें असतें. त्यांचें प्रेम व त्यांची मदत ह्या करितां त्यांच्या विचारांनीं चालण्यांत आमचें कांहीं नुकसान किंवा कमपिणा आहे असें मला वाटत नाही. असेंच आपल्या राष्ट्ररूपी घरांघ आहे. त्यांत अज्ञानरूपी मलेरियानें आपणाला पछाडलें आहे. ह्यावेळेस ज्याच्याकडून जितकी मदत मिळेल तितकी घेऊन आपण कार्याला लागू. त्यांत जातिभेद आडवा आणूं नका. समजा, एक ब्राह्मण, एक सारस्वत व एक मुसलमान अशीं तीन माणसें शिक्षण हितेच्छू आहेत. शिक्षणासंबंधानें कोणी प्रयत्न केल्यास ते तिघेही तनमनधन देऊन मदत करावयास तयार आहेत; पण ते सहभोजनहितेच्छू नाहीत. त्यांची परंपरागत चालत आलेल्या धर्मावर ह्मणा अगर रूढीवर ह्मणा श्रद्धा आहे. तर त्या तिघांच्या सहकारित्वांनं एखादी शिक्षण संस्था उभारायची कां तिघांनीं एकमेक आपल्याकडे जेवात नाहीत ह्मणून तीन दिशेला बसायचें? खरें ह्मणजे त्यांनीं जेवण खाण्याचा प्रश्न बाजूला ठेवून शक्य तितकी एकमेकांनां मदत करावयाची; व एकमेकांबद्दल प्रेम व आदर बाळगावयाचा. असें झालें तरच कांहीं कार्य होईल व तरच प्रेम उत्पन्न होईल. प्रेम उत्पन्न व्हायला 'समानशीले व्यसनेषु सख्यं' लागतें; आणि एक व्यसन असलें ह्मणजे प्रेम उत्पन्न होतें, व तेथें जातिभेदाचा प्रश्न मुद्दाम होऊन कधीं आडवा येत नाही. उदाहरणार्थ, आपण लहानपणीं जेव्हां शाळेंत जातो तेव्हां एका वर्गांतल्या मुलावर ह्मणा अगर मुलीवर ह्मणा आपलें किती प्रेम असतें? आपण एकमेकाशीं किती मोक-

ळपणानें व प्रेमानें वागतों ? तेथें जातिभेद, स्वच्छता वगैरे कांहीं आडवें येत नाही. कां तर लहानपणीं आपलें मन मोकळें असतें व त्यांत द्वैत विचार शिरलेले नसतात ह्मणून. पण मोठेपणीं आपण सुसंस्कृत झालेलें असतों. मग मनाचा थोरपणा आपल्याला कां ठेवतां येऊं नये ? सगळ्यांत मोठा कोण असें जर मला कोणी विचारिलें तर त्याला ' जो मनानें मोठा तो ' असें मी उत्तर देईन. एखादा मनुष्य मोठा विद्वान् आहे, श्रीमान् आहे, पण तो मनाचा मोठा नसेल तर काय उपयोग ? पण एक मनुष्य जर गरीब असून मनाचा मोठा आहे, तर त्याची जास्त किंमत आहे. तर आपण सर्वजण जेथें मतभेद येईल तेथें मनाचा मोठेपणा दाखवून दुसऱ्याशीं सहकारितेनें काम करावयास तयार व्हा. समजा, आपण एक पांच सात मित्रमंडळी मिळून बाहेरगांवीं गेलं आहां. तेथें गेल्यावर एखादें प्रेक्षणीय स्थळ आपल्याला पहावयाचें आहे. पण तें लांब असून आपल्यापैकीं चालणारा इसम एक आहे. तर आपण त्याला लांबच्या प्रवासाला बरोबर न्याल. पण जेव्हां गांवांत हिंडावयाचे असेल, तेव्हां बाकीच्यांनां बरोबर ध्याल. पण जो सर्वांत अशक्त आहे, ज्याला मुठींच चालवत नसेल, त्याला तुम्ही जेव्हां बंगल्याच्या आसपास हिंडाल त्यावेळीं बरोबर ध्याल ना ? तो एकसारखा घरीं बसून कंटाळला असेल ह्मणून त्याच्या करितां तुम्ही आपला आर्धा पाऊणतास खर्च कराल ना ? तसेंच आपण आपल्या राष्ट्राच्या प्रवासांत करा. जेथें आपलीं ध्येयें उच्च असतील तेथें तशाच उच्च ध्येयाच्या माणसाला बरोबर

वेऊन चला. षण ज्यांचे विचार मध्यम, आचार मध्यम अशा माणसाच्या मदतीने त्यांना आवडतील अशा, झेंपतील अशा सुधारणा करावयास तयार व्हा व ज्यांच्या हातून कांहीं होण्या-जोगें नसेल त्यांची नुसती सहानुभूती मिळवून आपलें काम त्यांना दाखवा. त्यापासून किती तरी उपयोग होईल, व सर्वांत मोठा फायदा माझ्या भगिनीसंबंधानें होईल. कारण अजून त्यांच्यातला फार मोठा समूह अज्ञानी आहे. ज्या शहाण्या आहेत, त्यांच्यांतलिल सुद्धां पुष्कळांचे स्वभाव नैसर्गिक परावलंबी लते प्रमाणेंच आहेत. आपल्या घरांत आपला नवरा जें बोलतो, जें मत प्रतिपादितो, तेंच त्यांना खरें वाटतें. आपल्या आपण स्वतः विचार करून स्वतःचें स्वतंत्र मत बनविणाऱ्या स्त्रिया आपल्यामध्ये फारच थोड्या आहेत. अर्थात् आपण ज्यांमाणें वागाल त्यांमाणें माझ्या भगिनी वागतील. जहाल पतीची बायको जहालच असते, मंवाळाची मंवाळ असते. सुधारक पतीची बायको मात्र नेहमीं सुधारक नसते. कारण बाळपणापासून धर्मासंबंधानें तिच्यावर इतके दृढ संस्कार झालेले असतात कीं, तिला ते सोडवत नाहींत व कांहींची स्थिती अर्धवट होते. तेव्हां अशावेळीं जर आपण सहकारितेनें वागावयाला आरंभ केला तर आपल्या स्त्रियाही तसें करतील. हल्लीं गांवोगांव बायकांच्या करितां संस्था, क्लब, समाज निघत आहेत. अशा ठिकाणीं जास्त स्त्रिया एकत्र मिसळावयाला अगर जमायला स्त्रियांनीं मोठेपणाच पत्करला पाहिजे. दोन्ही पक्षांनीं थोडें थोडें पुढें यावें लागतें. अशा बाबतींत पुष्कळ स्त्रिया

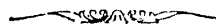
मनाचा मोठेपणा दाखवावयला तयार होतात. एका गांवांत एक बऱ्याच वयाच्या पण धार्मिक वृत्तीने रहाणाऱ्या बाई होत्या. त्या मोठ्या सज्जन असून सुस्वभावी होत्या. असे असून त्या गांवांतल्या स्त्रियांच्या समाजांत त्यांचें येणें जाणें नसे. मला तें पाहून आश्चर्य वाटलें कीं, अशा चांगल्या बाईंना या कां वगळतात ? पुढें त्यांच्याकडे गेले व त्यांची समजूत करून ह्मणण्यापेक्षां तडजोड करून त्यांना आणल्या. त्या न येण्याचें कारण एवढेंच होतें कीं, तेथें एखादेवेळीं चहा, चिवडा वगैरे होई व तो चिवडा बाजारी असे. त्यांना बाजारी खाण्याची संवय नव्हती. नाहीं ह्मटलें ह्मणजे बायकांनां राग येई. मी जेव्हां बायकांनां जरूर वाटेल तेव्हां दूध, केळें वगैरे द्यावें, नाहींतर त्यांना आग्रह करूं नये, अशा बोलीवर आणल्या, तेव्हां पुढें सहवासानें त्यांच्याबद्दल सर्वांनां प्रेम व आदर वाटूं लागला; आणि इतक्या चांगल्या बाईंची ओळख आजपर्यंत झाली नाही, याबद्दल त्यांनां वाईट वाटलें. तरी सांगावयाचा मुद्दा एवढाच कीं, आपण किरकोळ मतभेद, जातिभेद, पक्षभेद सोडा, त्यांत तडजोड काढा, मनाचा मोठेपणा दाखवा व कार्याला लाग. आपण तसें केलेंत ह्मणजे आपल्या स्त्रियाही तसें वागायला तयार होतील. प्लेग सारख्या रोगानें एखादी गल्ली दूषित झाली ह्मणजे आपण ती सबंद गल्ली रिकामी करितों. त्यांत जातगोत पहात नाहीं, तसें अज्ञानाच्या योगानें सर्व राष्ट्र दूषित झालें आहे, तें आपणां सर्वांच्या एकीनें सुधारा. राष्ट्रीय सुधारणा अवघड आहे;

परावलंबी आहे; पण सामाजिक सुधारणेमध्ये परावलंबीपणा कां ? तुमच्या गांवांत एक नवा मनुष्य आला ह्याणजे तो एक मनुष्य आहे, आपला बंधु आहे असें समजून त्याची शक्य तितकी काळजी घ्या. नाहीतर प्रभु मनुष्य आला चालले सगळे प्रभु त्याची तजवीज करायला. ब्राह्मण मनुष्य आला की, यांचा पत्ताच नाही. मग चालले ब्राह्मण. पुढे सोनार आला, कोणीच विचारीना. असें कां ? सगळे आपले, ज्याच्या त्याच्या योग्यतेप्रमाणें पुस तपाम करा. स्त्रीशिक्षण, स्वच्छता, आरोग्य, सार्वजनिक शिक्षण, दुष्काल, प्लेग, रेल्वेची गैरसोय अशा एक की दोन ? अशा हजारो गोष्टी आहेत की, ज्या आपल्याला सहकारितेच्या जोरावर करावयास आपले सर्व आयुष्य पुरून उरेल. ते करतां करतां सहजा सहजीं जर तुझाला तुमच्या ध्येयाप्रमाणें वरच्या पायऱ्यांवर लोकांना चढवतां आले अगर् तुमचें उदाहरण पाहून लोक चढले तर चढूं द्या. पण तेवढ्या गोष्टीकरितां त्यांच्याशीं विरोध करूं नका. विरोधीभक्ती फक्त रावणालाच उपयोगी पडली. ती आपल्याला पडणार नाही. दुष्कळ गोष्टी काळ आपल्या आपण करील. त्यांच्याकरितां आपण लोकमताशीं कायमचे वांकडे होऊन आपले आणि त्यांचे नेवटें सुख घालवूं नका. श्री. कर्त्यांच्या आत्मचरित्रांत आपण पहा. त्यांना पुनर्विवाहामुळे कशा रीतीनें वागविण्यांत आले. पण आतां आम्ही कोणीही स्त्रिया पुनर्विवाहित स्त्रीला शिवल्याबद्दल स्नान करीत नाही, त्या आमच्यांत मिसळतात. आमच्यांतील कितीतरी बायका त्यांच्याशीं

प्रेमानें वागतात. तेव्हां त्यांनीं मुद्धां मनाचा मोठेपणा दाखवायला नको कां ? पण नाही तें होत नाही. अनून आमच्यांत पुष्कळ स्त्रिया त्यांना कुंकूं लावायला किंवा त्यांच्या कडून लाऊन घ्यायला कचरतात. तेव्हां अशावेळीं त्या मनाचा मोठेपणा दाखवीत नाहीत. बाकीच्यांच्या मनावर हजारों वर्षांच्या संस्कारामुळें जडलेले संस्कार जात नाहीत. पण अशा वेळीं मला वाटतें, पुनर्विवाहित स्त्रियांनींच जास्त मोठेपणा दाखविल्या पाहिजे. कारण, त्यांनीं जर रूढीविरुद्ध एवढें मोठें धैर्य दाखविलें तर त्यांना एवढीशी साधी गोष्ट कां करतां येऊं नये ? पण नाही. त्या जलद मुद्दाम दुम-
न्याची परीक्षा पहाण्याची वेळ आणतात, पण एकत्र मिसळणें, बोलणें, बसणें, दारे जो फायदा त्यांनां मिळतो, व त्यांच्या वागणुकीनें जो आदर लोकांमध्ये उत्पन्न व्हायचा असतो, तो त्या आपल्या अशा वागणुकीनें, लोक आपल्याचा दूर करून घेऊन दाखविल्या जाणाऱ्या तिरस्कारानें घालवतात. पण असें पहा, ज्या समाजांत आज हजारों वर्षे पुनर्विवाहाची चाल आहे, त्या समाजांत मुद्धां पाटाची बायको सवाप्तीना कुंकूं लावायला, देवकाला, लश्कार्याला चालत नाही. जर एखाद्या कुणत्याच्या घरांत २।३ भाऊ असले तर त्यांतला एक मुद्दाम लश्कारतो. कारण दोन भावांनीं जर पाटाच्या बायका केल्या तर ते भाऊ लश्कार्यांत देवक बसावयाच्या उपयोगी पडत नाहीत. म्हणून ज्या समाजांत ही रूढी नवी आहे, जेथें कुंकूं लावणें हा एक मंगळ, शुभमूचक विधी समजला जातो, तेथें विनाकारण लोकांशीं दुःसंग्रह, तंटा,

वाद काय ह्मणून घालावा ? आणि तो सुटला कीं, अर्थात् संघट्टन वाढतें. कारण मला ठाऊक आहे कीं, पुष्कळदां आपल्या येथील एखाद्या चांगल्या समारंभाला एखादी पुनर्विवाहित बाई बोलवायची पुष्कळांची इच्छा असते. पण बायका ह्मणतात, 'नको बाई. त्यांनां एरवींच बोलावूं केव्हां तरी. कारण बाकी सर्व जमेल, पण त्यांनां कुंकू आपण लावले नाहीं ह्मणजे राग येतो.' असो. सारांश नुसती समाज सुधारणा करावयास तयार होऊन भागत नाहीं. जर करावयाची तर लोकांच्या इच्छेकडे थोडीशी नजर देऊन मनाचा मोठेपणा दाखविण्याची थोडीशी तयारी हवी. ह्मणजे सुधारणेचें पाऊल थोडें पुढें पडतें. कारण ह्या असल्या गोष्टी काळ व परिस्थिती यांशिवाय बदलत नाहीत. आपल्याला ठाऊकच असेल कीं, कोकणामध्ये महाराच्या सावलीचें केवढें बंड आहे तें. पण मुंबईत त्याचा पत्ता तरी दिसतो कां ? खेडेगांवांत ब्राह्मण, प्रभु, शेणवी, मराठे यांच्या स्पर्शास्पर्शाला केवढें महत्व असतें ? पण मुंबईच्या चालींत बायका राहूं लागल्या ह्मणजे नळावरच्या ओलीवर तांब्याभर पाणी घालून सोंवळें होतें, कारण तेथें चालत नाहीं. सारांश परिस्थिती माणसाला तयार करते. मोठ-मोठ्या अधिकाऱ्यांच्या व श्रीमंतांच्या घरांत स्वयंपाकाच्या आस-पास कडकडीत सोंवळें असतें, पण बाहेरच्या अंगाला ह्मणजे पुरुषांत नव्हे साधारण लहान मुलीवाळी व तरुण स्त्रिया असतील तेथें, स्पर्शास्पर्शकडे कानाडोळा करितात. प्रत्यक्ष झाला तरच लुगडें बदलावें लागतें. कारण काय ? त्यांच्या येथें चार गडी-

माणमें असल्यामुळे तमें केल्याशिवाय चालत नाही. देशांतील खेडेगांवांतून महार, कुणबी व ब्राह्मण प्रेमानें गोष्टी बोलत विड्या ओढतात. अशा एक कीं दोन ! हजारों गोष्टी आपल्याला मला दाखवितां येतील. पण मला वाटतें ह्या सर्व गोष्टी काळानें व परिस्थितीनें आपल्या आपण होतात. त्या चाऊन चिकट व ओढून बळकट करण्यांत अर्थ नाही. ज्याच्याशीं आपलें जेवढें पटेल तेवढ्यापुरता त्याच्याशीं सलोग्ना करून कार्याला लागलें पाहिजे. जर आपल्यामध्ये कांहीं विचार अमेळ, जर कांहीं शिक्षणाचा परिणाम आपल्यावर झाला अमेळ, तर उठा. हे शुल्लक जातिभेद, मतभेद सोडा आणि कार्याला लाग. इंग्रज प्रभुच्या शांततेच्या राज्यांत आपली वार्मिक, सामाजिक व नैतिक उन्नति करण्याची एक जूट करा. धर्मानें ह्मटलें आहे कीं, 'कौरवांच्या विरुद्ध जेव्हां कोणी येईल तेव्हां आह्मी १०५ जण आहोंत.' ते धर्मराजाच्या तोंडून निघालेलें कर्तव्य धर्मानें भरलेलें वाक्य आपण पाठ करा. आणि हिंदुस्थानच्या अज्ञानरूपी शत्रुपुढें आपण हिंदी ही एक जात अहों असें कल्पून उभे रहा. ह्मणजे सर्वांच्या प्रयत्नानें आपलें राष्ट्र शिक्षणानें अलंकृत होईल; तेथील स्त्रिया उत्तम माता होतील व तेथील पत्येक मनुष्य उत्तम नागरिक होईल. आणि आपली ऐहिक व पारमार्थिक कर्तव्ये बजावावयास तयार होईल. तेव्हां अशा तऱ्हेनें तडजोड करून वागावयाची सुबुद्धि ईश्वर माझ्या दरेक बंधु भगिनीला देवो.

८ प्रौढविवाह.

हल्लीं प्रौढ विवाहासंबंधानें जेथें तेंथें चर्चा मुरू आहे. व सुशिक्षितांपैकी बऱ्याच जणांना प्रौढविवाह पाहिजे हें तत्व मान्य झालेलें आहे. तरी पण कांहीं प्रमुख शहरें सोडल्यास प्रौढविवाहासंबंधीं उदासीन असाच पुष्कळ मोठा समाज आपल्या पाहण्यांत येतो. तथापि यदृच्छेनें मुर्खाच्या व मुढ्यांच्या लशाची वयोमर्यादा वाढतच आहे.

मुशिक्षित समाज जर प्रौढ विवाह हवे ह्मणणारा आहे तर मग तंथा कोठें उरला ? असा प्रश्न साहजिकच पुढें येतो. पण प्रौढ विवाह हवे ह्मणणारांत मुढ्यां अद्यापि कांहीं पंथ आहेत. त्यांचे ठोकळ प्रमाणानें तीन वर्ग करितां येतील. त्यांतील पहिला वर्ग मुशिक्षित पदवीधर अशा नव्या तरुणांचा. सगळ्या गोष्टींत सुधारणा झाली पाहिजे, असें या वर्गाला वाटतें. आपले लोक, आपला समाज वेगरे कांहीं बघावयाचें नाहीं ! आतां दुसरा वर्ग ह्मणजे प्रौढ विवाह हवे ह्मणणारांचा; पण ते कशा रीतीनें झाले असतां सुखावह होईल, किती डिग्रीपर्यंत समाजाचें मन दुखवावें, त्यांत कोणकोणत्या अडचणी येतील, वेगरे वेगरे विचार करून वागणारीं माणसें. तिसरा वर्ग प्रौढ विवाह हवे ह्मणणारा खरा,

तरी पण त्यासंबंधी स्वतःला विशेष त्रास देऊन किंवा मनाचा विशेष खंबीरपणा धरून वागणारा असे नव्हे; पण फारसे कोणी वाटेस न गेल्यास मुली वाढवील ! बरे, कोणी आग्रहच केला, किंवा एकादें चांगलेंसें स्थळ आलें तर लक्ष लवकरही करील. तेव्हां या वर्गासंबंधी फारसा विचार करावयास नको.

प्रौढ विवाहाचे अभिमानी असें जे पहिले दोन वर्ग, त्या दोघांमध्ये मुलींच्या प्रौढ विवाहाच्या वयोमर्यादेसंबंधीच मतभेद आहे. पहिला वर्ग ह्मणतो, कीं, मुलांची विद्या पुरती होऊन तो आपल्या उदरनिर्वाहाच्या साधनाला लागल्यानंतर त्यानें आपण होऊन पसंत केलेल्या वधूशीं होणारा विवाह तो प्रौढ विवाह; व दुसरा वर्ग ह्मणतो, कीं, मुलांचें वय वीस बावीस वर्षांचे सुमारे असलें; व मुलींचें वय चौदा पामून पुढें असलें, ह्मणजे जीं लगे होतात तीं प्रौढ विवाहच; मग या वयांत जरी मुलगा शिकत असला तरी हरकत नाहीं.

मला वाटतें, आपल्या हल्लींच्या एकंदर समाज रचनेचा विचार करितां हा दुसरा वर्ग बरा दिसतो. आतां ज्यांना बाकीची परिस्थिती अनुकूल आहे, त्यांनीं उत्तमांत उत्तम अशा सुधारणा केल्यास कांहींच हरकत नाहीं, व त्या त्यांनीं अवश्य कराव्या; पण साधारण सुखवस्तु लोकांनां तसें करितां येणें शक्य नसतें. कारण, मुली वाढविणें हीं कांहीं तोंडची गोष्ट नाहीं ! त्यांच्या विद्याभ्यासाची व उदरनिर्वाहाची चांगली सोय आईबापांनां करता

आपली पाहिजे. आपल्या इकडे दिवसेंदिवस शिक्षणाचा खर्च इतका वाढत चालला आहे की, साधारण लोकांना मुलाला शिकविणे मुद्धां मुष्किल झाले आहे. तेव्हां अशावेळी त्या विद्याभ्यासी आपल्या दोन दोन तीन तीन मुलीच्या विद्याभ्यासाची सोय कशी करावी ? साधारण गांवांतून मुलींच्या मराठी शाळा मुद्धां पुरत्या नीट नसतात. ज्या थोडाशा गांवी असतात, तेथे मुद्धां त्यांना ते शिक्षण नीट देण्याची साधनें शिक्षणखाते व म्युनि-सिपालच्या यांना पुरी पाडतां येत नाहीत. तेथे मुलीच्या इंग्लिश शिक्षणाची कमळी सोय होणार ? इतकेंहि करून आईबापांनी आपली मुलगी आपण काबाडकष्ट करून पुष्कळ शिकवून तयार तयार केली, तरी तिला योग्य वर कोठे मिळावा ? कारण अगदी त्यांच्याच बरोबरीचे लोक एकदम एवढी मुलगी करण्यास तयार नसतात. बरे, जर एकादा तसा तरूण मनांतून तयार झाला, तरी त्याचे आपल्या आईबापांपुढे कांहीं चालत नाही. तेव्हां आतां एखादा चांगला मुशिक्षित तरूण पती मिळेपर्यंत अविवाहित रहाण्याचा जर निश्चय केला, तर तिनें आपला खर्च आईबापांच्या जिवावर तरी किती दिवस टाकावा ? व स्वतंत्र उद्योग करण्याचे मनांत आणल्यास मास्तरणीच्या श्रद्धाशिवाय तिला उद्योग तरी काय मिळणार ? आणि अशा रीतीनें जर मास्तरणीच्या नोकऱ्या सर्वच मागावयास लागल्या, तर तशा जागा तरी कोठे आहेत ? इतक्याहि उपर अमें बघा की, जर त्या कुटुंबांवर दुर्दैवाने वाईट प्रसंग येऊन वरांतिल कर्ता पुरुष निवर्तला तर जवळ एक पैचीही

शिक्षक नसल्यामुळे त्या पोरंबाळांवर काय प्रसंग येईल ? व अशा वेळीं अशा कुटुंबांना साहाय्य करणाऱ्या अशा कृतीशा संस्था व उदार घरे आपल्या महाराष्ट्रांत आहेत ? याचा ज्याचा त्यांनींच विचार करावा. हल्लीं आपल्या हिंदुस्थांत प्लेग कालन्यासारख्या ज्या दैवी आपत्ती वरचेवर कोसळत आहेत, आणि त्यामुळे कित्येक कुटुंबांवर जीं संकटे येत आहेत, त्यांचा विचार करितां दरेक माणसानें आपल्या विपत्तीच्यावेळीं उपभोगीं पडण्याकरित. ह्मणून आपल्या जवळ कांहीं तरी व्यवस्था करून ठेवली पाहिजे. व मग आपल्या मुलांच्या शिक्षणाकडे लक्ष दिलें पाहिजे. त्यांतले- त्यांत आपली परिस्थिती पाहून जितकें शक्य असेल तितकें करण्यास चांगल्या बुद्धीनें झटणें हें दरेकाचें कर्तव्य आहे. तें होईल तितकें बजवावें, असा दुसऱ्या वर्गातील माणसांचा बेत असतो.

प्रौढ विवाह आणि शिक्षण हें केव्हांही वाईट नाही; पण जसें एखादें नुकतें चालावयास शिकलेले मूल अमर्ते व त्याच्याशीं आपण खेळत असलों ह्मणजे आपण पुढें पळतो व मी अशी पळते, असे त्याला दाखवितों; व ते पळत पळत आपल्या जवळ आलें ह्मणजे आणखी पळतो; पुनः थांबतो; असे एक दोनदां करतो, मग त्या मुलाला आपल्याला धरूं देतो, ह्मणजे त्याला ' मी तिला पकडलें, ' असा अभिमान उत्पन्न होऊन दुप्पट जोर येतो; पण असें त्याला पळावयाला लावण्यापूर्वीं तो रस्ता त्याला

पळावयाला योग्य आहेना ? मध्ये कांहीं उंच सखल जागा किंवा कांटे वगैरे नाहीतना ? हें आपण बघतो. तसेंच समाजाचें आहे. अद्यापि आपला समाज बाल्यावस्थेत आहे. त्याला या लहान मुलाप्रमाणें आपण पुढें पुढें यावयाला शिकविलें पाहिजे, व त्यामाठीं आपण थोडथोड्या अंतरावर मुक्काम केला पाहिजे. व तसें करिताना बाजूची परिस्थितीरूपी वाट आधीं नीट करून मग सुधारणा अमलांत आणणें हें खऱ्या सुधारणा हिनेच्छेचें काम आहे.

आतां वर जरी मुलीसंबंधीं परिस्थिती लिहिलेली आहे, तरी प्रौढ विवाहाची रूढी वाढावयास आणवी एक दुसरें साधन आहे, आणि तें अमलांत आणलें, कीं, मुली वाढवा ह्मणून सांगावेंच लागणार नाही, व बिचाऱ्या पालकांनां मुलीचें लहानपणीं लक्ष करितात, ह्मणून शिऱ्याही खाव्या लागणार नाहीत ! तें साधन हेंच कीं, दरेक पालकांनें आपल्या मुलांच्या वयाची मर्यादा वाढवावी, व दरेक तक्षानें शक्य असेल तों पर्यंत आपलें लक्ष लवकर न होऊं देण्याचा निश्चय करावा. आणि असें झालें, ह्मणजे मुलींच्या वयाची मर्यादा आपोआप वाढेल. मोठ्या मुली केल्या ह्मणजे त्यांनां त्यांची आवड, वय व उंची यांनीं योग्य असा प्रथम वर मिळण्यास किती अडचण पडते: याची माहिती मुलींच्या बापाम विचारल्यास त्याची कल्पना बरोबर येईल. हल्लीं मुलगी योग्य वर मिळेपर्यंत पाहिजे तिनकीं वर्षे अविवाहित ठेवण्याची

त्यांच्या मनाची तयारी नसल्याने, व त्यांच्या प्रौढ विवाहाच्या कल्पनेप्रमाणे ह्यणजे १५।१६ वर्षांची होईपर्यंत वाढल्याने तिला सर्व परिस्थितींनी अनुकूल असा योग्य वर मिळत नसल्यामुळे साहजिकच विजवर बघावा लागतो; व मग त्यांतच वाईटांत जितकें चांगलें तितकें शोधून आपलें समाधान करावें लागतें; व अशामुळे मग तीच सुधारणा हितेच्छु माणसें “ परिस्थिती बदले-पर्यंत एकदम उडी न मारतां जशीं होत आलीं तशीच कसें करावीं झालें; ” असें ह्यणू लागतात. तेव्हां दरेक मुलाच्या बापांनें आपला मुलगा वाढविण्याचा निश्चय करण्यापूर्वी मुलींच्या बापांनां “ लहानपणीं कां लग्नें करितां ” ह्यणून शिव्या देण्यांत फारसें हांशील नाहीं. कारण; मीं वर ह्यटल्याप्रमाणें ज्यांनां परिस्थिती अनुकूल आहे, व विशेष प्रकारचें मनोधैर्य आहे, त्यांची गोष्ट सोडा; पण साधारण समाजाकरितां वर दर्शविल्याप्रमाणें परिस्थिती आहे, तीपर्यंत त्यांनां स्वतः हळुहळू मार्गक्रमण करून यद्दच्छेची वाट पहाणें जरूर आहे.

९. तरुण पिढी व सामाजिक सुधारणा.

सुधारणा हा शब्द हल्लीं इतका ऐकूं येतो कीं, त्याचा अर्थ करून कोणाला सांगण्याची जरूर उरली नाही. हायस्कूलांत जाणारीं मुलें, युनिव्हर्सिटीचे विद्यार्थी व नोकरी वगैरे पेशांतील तरुण व वयस्क आपआपल्या परीनें सुधारणेची इच्छा करितात. पक्षांच्या विद्यार्थ्यांना विद्यार्जन, वाचन व खेळ ह्यां शिवाय वाक्कीच्या विषयांची विशेषशी चर्चा करण्यास विद्यार्थीदरेंत वेळही नसे व संवयही नसे, पण हायस्कूलांत वरील क्लासांत मुलें जाऊं लागलीं कीं, हळू हळू त्यांच्यामध्ये देशसेवा, राष्ट्रसेवा, समाज-सुधारणा वगैरे शब्दांची बडबड सुरू होऊं लागते व मग ते जसजसे मोठे होतात तसतशी त्यांची चर्चा वगैरे होऊन त्यांच्या विचारांची वाढ होते. पुढें कॉलेजांत त्यांचें पाऊल पडलें कीं, एक-दोन वर्षांत ते आपल्याला ह्या विषयांचें सांगोपांग ज्ञान झालें असें समजून समाज सुधारणा करणें हें तरुण पिढीचें मुख्य कर्तव्य आहे ह्मणून कमरा बांधून तयार होतात व अभ्यासा शिवायचा बहुतेक वेळ जगरूपी पुस्तकावरून घडे शिकण्यांत किंवा एखाद्या आपल्याला आवडणाऱ्या विषयांची माहिती मिळविण्यांत वगैरे फारसा न घालवितां पुनर्विवाह, प्रौढविवाह, जातिनिबंध, स्त्रीशिक्षण, ब्रह्म-चर्य वगैरे विषयांची चर्चा करून वादविवाद करण्यांत घालवितात.

अशा सुमरास घरी वृद्ध आईबाप सुनमुख पाहण्याच्या इच्छेने लक्षाचा घाट घालतात. व ती गोष्ट मग ह्या तरुण वीरांना कळते. तेव्हां अर्थात् प्रथम ते देशसेवेकरितां अनिवाहित राहण्याचा आपला कडकडीत निर्धार व ब्रह्मचर्याचें महत्त्व ह्या गोष्टी वडील माणसांनां समजविण्याचा प्रयत्न करितात. पण गृहस्थाश्रमांत आयुष्य बालविलेल्या ह्या वृद्धांनां सुनमुख बधितल्याशिवाय आपला संनार पूर्ण झाला असें वाटत नसल्यामुळे ते मुलाला गृहस्थाश्रमांत राहून देशकार्य व धर्मकार्य करण्याचा उपदेश करितात. आणि शेवटीं वडिलांच्या इच्छेकरितां मुलगा लग्न करण्यास तयार होतो. मग दोघांची तडजोड होण्याकरितां झणून आईबाप शिकलेली मुलगी करण्याचा प्रयत्न करतात व साधारण थोडे फार मराठी येणारी एखादी मुलगी नववधू झणून घरी येते. (अद्याप चांगल्या शिकलेल्या मुली फार विरळा आहेत.) ह्यापुढें आमच्या तरुणांनां आपणें कर्तव्य बदलल्यासारखें वाटतें.

त्यांनां नववधूच्या मुखदुःखाची व शिक्षणाची जबाबदारी आजच आपल्यावर पडलीसें वाटतें. ज्या आईबापांनीं त्यांनां लहानाचें मोठें केलेलें असें त्यांनां कांहीं दिवस सुद्धां ह्यांच्या बायकांनां प्रेमनें सांभाळतां येणार नाहीं असें वाटतें. सामूच्या जाचांतून मुलीला सांभाळणें हें आपणें कर्तव्य असें त्यांनां वाटूं लागतें. बायको आपल्या बरोबरीची झाली पाहिजे. देशहित, राष्ट्रहित, सामाजिक सुधारणा वगैरे सर्व तिनें एकदम

करावयास लागलें पाहिजे असें त्यांनां वाटतें. व त्यांचें शिक्षण पत्नीला देण्याची आवश्यकता सहजच उत्पन्न होतें. पण कॉलेजचा शिक्षणक्रम आणि पुढील पोटाची विवंचना पुढें आ ह्मणून उभी असल्यामुळें पत्नीला कॉलेजांत राहून शिक्षण देण्याला व काळजी घेण्याला धोपट मार्ग ह्मणजे पत्रव्यवहार असें ठरतें, व मग त्याला सुरवात होते. तरी पण अभ्यासांतून मिळणारी फुरसद प्रणयरस-प्रधान अशा नॉव्हेलस् वाचण्याकडे जाते. कारण पत्नीकडून येणाऱ्या पत्रांनां नियमित उत्तर घालण्याची महत्त्वाची कामगिरी त्यांच्यावर असते. अशा प्रकारें चालणारा कार्यक्रम सुटीमुळें थोडा बदलतो. कारण वेळेचा अपव्यय करणें तरुण मुल्यांनां मुळीच आवडत नसल्यामुळें त्यावेळाचा फायदा घेण्याचा ते विचार करतात व नववधूला शिक्षण देण्याच्या निश्चयानें मास्तरकी पेशाला काय काय साधनें हवीं त्याची ते तयारी करूं लागतात. पण गोडगिुलाबीनें शिक्षण देणें हें हल्लींच्या मनुंतील तत्व असल्यामुळें लहान लहान कादंबऱ्या, माला, नाटके वगैरे साहित्याच्या जमवाजमवीनिशी स्वाऱ्या घराकडे फिरतात. तरुण मुलांच्या उल्लु विचारा पुढें आपण कांहीं बोलल्यास आपला बोज रहावयाचा नाही या समजुतीनें आईबाप वगैरे वडील माणसें तिकडे काना-झोळा करितात व ह्यांच्या मास्तरकीला सुरवात होते. मुलगी विचारी लहान असते. तिला त्यांच्या सुधारणा कुधारणा वगैरे शब्दांचे खरे अर्थही कळत नसतात. फक्त नवरा सांगेल तें ऐकानयाचें ह्मणून ती होला हो करून देते.

ह्याचा परिणाम असा होतो कीं, धीट मुलगी असते ती नव-
 न्याच्या ह्या वर्तनाचा फायदा घेऊन घरांतल्या कामाकडे आंग
 चुकारपणा करते व सुधारणेच्या नांदाग्वालीं नवीन नवीन चोज-
 ल्यांनां सुरवात होते मग एखादेवेळेस सासू बोलली ह्मणजे तें
 जाचाच्या सदरांत येऊन नवऱ्याच्या कानापर्यंत जातें. नवरा
 काय वर्षांतून केव्हां तरी येणार तेवढ्यापुरतें पुढल्यापुढें केलें ह्मणजे
 त्यालाही आई किरकिरी असा समज होत जातो. बरं मुलगी
 गरीब असली तर तिचें पाप विचारूं नका. नवरा सुधारणेच्या
 व शिक्षणाच्या ज्या लांब लांब गप्पा मारतो किंवा खऱ्या गोष्टी
 शिकवतो त्या मनाच्या प्रगल्भतेच्या अभावीं तिच्या अंतःकरणांत
 उतरत नाहींत. नवऱ्याला राग येईल ह्मणून कळलं नाहीं सांगाव-
 वयाचे भय वाटतें. तो सांगतो त्या गोष्टी मूळ संस्कार निराले
 असल्यामुळें करावयास कसें वाटतें. त्यामुळें घटकेंत असं तर
 घटकेंत तसें, अशी द्विवाचुत्ति होते. इकडे मुळगेही खरी शिक्ष-
 णाची जबाबदारी व ही नमती घेतलेली जबाबदारी ह्यामुळें मनानें
 अस्वस्थ होतात व त्याचा परिणाम स्वाभाविकरीत्या त्यांच्या
 शरीरावर होतो. अशा स्थितीत एखादें वर्ष पुढें जाऊन युनिव्ह-
 सिटी कार्यक्रम अखेर अे होत येतो. एक दोन वर्षे शिक्षणाचीं
 शिल्लक राहतात. त्याच्या जय अपजयावर भावी आयुष्य अव-
 लंबून असतें. इकडे पतीकडून सहज मिळत गेलेल्या स्वतंत्रतेमुळें
 तरुण पत्नीकडून घरीं येतांना आणावयाच्या नेकटायच्या सुताच्या,
 सुयांच्या व पोतींच्या अँडरीचीं पत्रें येऊं लागतात व त्यांच्या

बिंडाल्यानिशीं स्वारी वरी येने. आतां वरी जरा निराळ्या तऱ्हेचा थोडा झालेला असतो. १४ अगर १५ वर्षांची मुलगी आजीबाई झालेली असते. तिच्या पतीच्या विरहाने चैन पडेनासे झालेले असते व त्याकरितां एकदां लवकरसा शिक्षणक्रम आटपून नोकरी घरण्याच्या तगाद्याला सुरवात होते. सामूबाईच्या कुरकुरीला ती कंटाळते. घरांतल्या कामाच्या धवड्याखाली शिक्षण वाढवावयाला अवसर नसतो (जसें कांहीं सामू भाड्यानेच काम आणते) व ह्या सर्वांचा विचार करितां पतिराजांनाही नोकरीची अगर स्वतंत्र धंद्याचीही आवश्यकता वाटू लागते व त्या दृष्टीने शिक्षणक्रमाला सुरवात होते. व शेवटीं एकदां गंगेत बोडे न्हाऊन हे विद्यार्थी-दशेत्न मुक्त होतात.

बाबकोलाही आपण सामूच्या जाचांतून मुक्त होणार ह्मणून आनंद वाटतो. आईबापांनां पैशांनि सार्थक झालेसें वाटते व नोकरी बघायला अगर स्वतंत्र धंदा करायला सुरवात होते. नोकरी लागली ह्मणजे पतिराजाबरोबर साहजिक जाण्याची तयारी होते. आईबापांनां वेड्या प्रेमांमुळे मुलगा मुलगी अद्याप लहान आहेत, “ आजच एकटीं कशी पाठवावी ” अशी भीति वाटते. शेवटीं हे नोकरीवर गेले कीं, पत्रद्वारें अगर इतरांकडून पत्नीस पाठविण्याची सूचना होते व काळमान ह्मणून अगर मुलाशीं विरोध टाळण्याकरितां तें ताबडतोब अमलांत येतें. इतक्या प्रयासानें मिळविलेल्या स्वतंत्रतेचा आतां शिक्षणाच्याकामीं कितपत उपयोग

होतो ह्यणाल तर आरंभाला नव्या संसाराच्या नव्या व्यवस्थेत कांहीं दिवस आनंदांत केव्हांच जातात. सामूबाई किंवा इतर कोणाच्या ज्या गोष्टी पाहिलेल्या अमतात त्या ताबडतोब तशा करावयाची तयारी होते व वयाच्या वाढीच्या अभावीं आलेल्या ह्या पोक्तपणांत खरोखरीच्या पोक्त बायकांनीं केलेल्या गोष्टींची नकळल केव्ही ह्यणजे माकडचेष्टेसारखें होतें. त्यांना आपण एकदम मोठ्या वाटायल्या लागल्यामुळें आसपासच्या मोठ्या बायका सुद्धां त्यांना घरीं व्यवहारज्ञानाची अगर रीतीची गोष्ट सांगावयास कांकूं करितात व बरोबरीच्या बायकाशीं स्वच्छंदी वर्तन करावयास मिळाल्यामुळें मनांतली स्वाभाविक भीति व दाव नाहीसा होतो. इतक्यांत मातृपदाची प्राप्ती झाल्यामुळें शिक्षणाच्या गप्पा गुलदस्तांत राहतात. पतिराजांच्या समाज सुधारणेच्या बदलाय गतकथा होतात. व राणीसाहेबांची मर्जा संभाळणें व मुलांचें कौतुक करणें हेंच इति कर्तव्य होऊन बसतें व सुधारणांची इतिश्री सुधारक ह्यणविण्याचीं बाल्य चिन्हें ज्या कपड्यालत्याच्या फयाशन्स त्यांवर सुधारणा संपूर्ण होते.

आतां ह्या सर्वांचा विचार केला ह्यणजे सकृद्दर्शनीं असें वाटेल कीं, हा सर्व परिणाम लवकर लग्नाचा आहे व एका दृष्टीनें विचार करितां तें खरेंही आहे. पण त्याला उलट आईबापांच्या दृष्टीनेंही विचार केला पाहिजे. विद्या पूर्ण झाल्यानंतर लग्न करण्याचें नवीन पिढीचें ध्येय त्यांनीं आपल्या हातांत सत्ता आल्यावर अवश्य

आमलांत आणावें व त्यांनां तें अमलांत आणायला जडही जाणार नाही. कारण त्यांचे विचार बनलेले असतात; पण जीं माणसें आज पहिल्या पिढींतलीं आहेत, त्यांचे विचार बनलेले आहेत, त्यांची गोष्ट निराळी आहे. हल्लींच्या महागाईच्या दिवसांत अल्प वेतनांत मुलांची विद्या करणें कसें जड जातें तें त्यांच्या स्थितींत गेल्याशिवाय कळणार नाही. आपल्यांतलि मध्यम स्थितींतले लोक ह्मणजे जे सुखवस्तु मानले जातात, त्यांच्या बहुतेकांच्या मागे पैसा घरीं पाठवावयाला ह्मणून थोडे फार गरीब कुटुंब असतें; शिवाय महागाई वाढत चालली आहे, नोकरांचें प्रमाण दिवसानु-दिवस कमी होत चाललें आहे; त्यांचे पगार इतके जबर झाले आहेत कीं, ते देऊन मध्यम स्थितींतल्यानांही जिवावर येतें. तशांत घरांत लहान लहान मुलें, त्यांचीं दुखणींवाणीं, डॉक्टरांच्या वाढत्या फी, मुलांच्या शाळेंतील वस्तूंच्या वाढत्या मरजा वगैरे सर्व सांभाळून मुलाची विद्या करणें त्यांना किती जड जात असेल ! आपल्या मुलाला कॉलेज खर्चाला पैसे पाठवतांना त्यांनां कसें होत असेल ह्याची कल्पना केली ह्मणजे जरा मुलगा वयांत येतांच आपल्या हाताखालीं हांक मारायला, सून आणायला त्यांनां हौस वाटत असेल ह्याची कल्पना सहजच होईल.

लहान मुलांबाळांचे कष्ट काढतांना उद्यां सून आली ह्मणजे थोडा विमांवा मिलेल असें सामूला साहजिक वाटत असतें. कारण पैशाच्या अभावीं नोकर ठेवण्याची ऐपत नसते. शिवाय सून

आली हणजे केव्हां ती असेल तेव्हां विश्रांती मिळते. पण शिवाय सून आली हणून कौतुक करावयास सांपडतें. आपल्या बरोबरीच्या चार बायका आपल्या सुनांनां घेऊन हिंडतात फिरतात तसें आपल्याही करावयास मिळविं ही त्यांची इच्छा असते. तसेंच पुढें आपल्या घराची होणारी मुलगी लग्न होणांच नवऱ्याबरोबर जावयाच्यापूर्वीं जर कांहीं दिवस आपल्या घरां राहिली तर तिला आप्त माणसांची ओळख होईल. संघट्टनामुळे थोडें फार तरी प्रेम लागेल असें त्या खुळ्या आईबापांनां वाटत असतें. आपली पुत्रवधू आपल्या घरांत हिंडली फिरली हणजे गृहलक्ष्मी घरांत वापरते आहे असें वाटून त्यांनां किती आनंद आणि धन्यता वाटते !! पण मुलें हणतात, तुझीं त्यांनां जास्त रीत काय लावणार ? त्याला इतके दिवस काय करावयाचे ? असं शेष लाव असं एकदां सांगितलं हणजे झालं. आमक्या बाईला नवऱ्यानें नमस्कार केला हणजे आपण करावयाचा हें त्यांनां आपल्या आपण कळतें. जी रीत सुनांनां पाहिजे असं तुझीं हणतां तीच रीत त्यांच्या आया नाहींकां शिकवणार ? उलट सासूपेक्षां त्या ममतेनें शिकवितील. कदाचित् हें खरें असेल, तरी पण सोनारानें कान टोंचलें हणजे दुःखत नाहींत. ही हण खरीना ! तसेंच आईच्या प्रेमाच्या जोराखालीं मुलीचे दोष संपूर्ण दिसत नाहींत. दिसले तरी गोड धाकानें ते जात नाहींत. पण त्याच मुली सासरी गेल्या हणजे सासूच्या एका शब्दानें धाक बसतो.

आतां त्याला उलट असें ह्मणतात. धाकानें काय फायदा ! उलट मनावर दाब पडतो. तर मग शाळेंतल्या मास्तरांचा तरी मुलांवर धाक कां असावा ? त्या धाकानें दाब पडून मुलें कितीं वाळलीं आहेत ! आजपर्यंत सर्व शिक्षक लोक मुलांशीं प्रेमानें वागून आपल्यासंबंधीं मुलांच्या मनांत आदर उत्पन्न करून आपला धाक व शिस्त ठेवित आले आहेत. आतां त्यांत जसा क्वचित् एखादा वाईट मास्तर मिळतो तशीच क्वचित् वाईट सामू असेल. पण बाकीच्या शेकडा ९० सास्वा मुनाशीं प्रेमानें वागून त्यांच्यावर आपला दरारा ठेवून काम घेतात. रीतभात शिकवतात व शेकडा ९० मुना सामूबद्दल आदर बाळगून तिच्या शिस्तींत वागावयाचा प्रयत्न करतात. आतां ह्यांत मनुष्य स्वभावाप्रमाणें कांहीं स्वभाव [विरोध] एकमेकींना न आवडणारा असतो. पण स्वतंत्रता आल्यावर तेवढा वचपा काढायला मिळतो किंवा एरवीं सुद्धां हळु हळू सामूच्या आवडीनावडीकडे कानाडोळा करून आपल्याला आवडणारी एखादी कुल्लक चाल रीत मुना पाडताच व सामूचाईही एकदां दोनदां सांगून गप्प बसतातच. असा कांहीं सर्व जन्म सामूच्या ताब्यांत जावयाचा नसतो. ३-४ वर्षांत पतिराज डॉक्टर, वकिल अगर नोकर बनून लांब जातात. तेंच २-३ वर्षांच्या अवधींत ज्या पांच सहा सुट्या मिळणार तेवढ्यांत पतिराजांनां असें शिकवून किती शिकवतां येणार ? फार तर थोडें वाचन वाढवायला सांगावं. हौशी आईबापें असलीं तर ती मुनेच्या शिक्षणाची सोय करताच; तेव्हां ती सांगतील तें

निदान ऐकायाची तरी बायकोला संवय ठेवावी. अवघ्या २-३ फार तर चार वर्षांच्या अवधीत कांहीं दिवस सासरी तर कांहीं दिवस माहेरी जाण्यायेण्यांत जेथे वेळ जाणार तेथे सासू असे सुनेचे हाल तरी किती करील कीं, तिच्या खुशालीची जबाबदारी नवऱ्यावर पडावी ? [आतां एखादी कर्दनकाळ आई असेल तेथे गोष्ट निराळी.] ज्यांनीं तुहांला येवढ्या प्रेमानें लहानाचे मोठे केले, तीं दुसऱ्याच्या मुलीला थोडी फार तरी नाहीकां जपणार ?

आतां माहेरच्या सारखे लाड कदाचित् नाही होणार, पण दहा माणसांतला टक्या टोणप्याचा थोडासा अनुभव पुढील संसाराचा वाटाड्या ह्मणून नाही कां कामीं पडणार ? घरून मुलगे विद्यार्जनाकरितां स्नेहाच्या घरीं, खाणावळींत अगर बोर्डिंगांतून राहतात, तेथे सारा दिवस प्रेमानें चौकशी करणारी आईबापें कोठें असतात ? पण मुलगे उलट घरच्यापेक्षां सुद्धां सुदृढ असतात. त्यामुळे त्यांचे हाल झालेले कोठें फारसें ऐकिवांत नाही. तर मग लग्न केले ह्मणून आईबापांनां दोष देण्यापेक्षां विद्यार्जनाचीं तीन चार वर्षे लग्न झालेच नाही असें समजून विद्यार्थी दर्शेत कां ह्मणून घालवितां येऊं नयेत ?

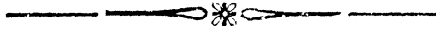
त्यामुळे वेड्या समजूतीच्या आईबापांनां खुष केल्यासारखें होतें, आपला आभ्यास निर्विघ्न चालतो. मुलींची वृत्ती द्विधा न होतां उशिरां लग्न केल्यामुळे होणारी वाढ लवकर लग्न होऊनही पूर्ण होते. सासूसासऱ्यांचे, नणदा-द्रीरांचे टक्के टोणपे खाण्याच्या

संवईनें पुढें संसारांत मिळणाऱ्या टक्या टोणप्यांनां तोंड देण्याची संवय होते. निरनिराळ्या स्वभावाच्या विचित्र समाजांत वावरतांनां मन बावरत नाहीं. आज्ञाधारकपणा अंगांत मुरल्यानें त्यांचें महत्त्व कळतें. आणि नवऱ्याशीं वागतांनां त्यांचा उपयोग केल्यानें त्या नवऱ्यांनां प्रिय होतात. कारण आणखीं १०० वर्षे जरी समाज हक्काच्या तत्वाची ओरड केली तरी पण बायकोनें थोडें तरी आपल्या आज्ञेत वागावें, दरेक गोष्टींत आपलें मत घेऊन मग ती स्वतंत्रपणें करावी, अशी इच्छा असण्याचा पुरुषी स्वभाव आजच कांहीं खास बदलत नाहीं. आणि वयाच्या वाढीमुळें सासूच्या व आईच्या शिक्षणामुळें मनाला थोडी विचार करावयाची संवय लागून उल्लू स्वभावाला थोडा आळा मिळतो व नवीन गोष्टी उचलतांनां अगदीं अनुकरणच केवळ होत नाहीं.

विद्या होऊन स्वतंत्रपणीं राहिल्यावर बायकोला शिक्षण द्यावयास कोणाचीच हरकत नसते. आपलेही मन स्वस्थ असतें. बायको मोठी असल्यामुळें शिकविलेलें, सांगितलेलें मनावर लवकर ठसतें. घरांतली कामाची जबाबदारी एकटविरच असल्यामुळें आळम टाळम होऊन आळस वाढत नाहीं. मुलांत व आईबापांत सुद्धां मनें शुद्ध राहतात. संतती बरीच सुदृढ होण्याचा संभव असतो. तर मग थोडक्याकरितां आईबापांनां खूप ठेवून साधतां येणारे प्रौढविवाह, ब्रह्मचर्य, विद्यार्जन, देशसेवेचें ज्ञान, वगैरे तरुणांनीं कां करूं नये ? व आपल्या पत्नीनां अल्पवयांत व वडि-

लांची अवज्ञा करावयाची नाटकी तऱ्हा स्वीकारण्याची नकळत तरी फूस देण्याला अप्रत्यक्ष तरी आपण कां कारण व्हावें ? कामासुपणानें होणारी शराराची वाढ कां खुंटवावी हें मला कळत नाही. बरें हें सर्व पतकरून तरी ते आपल्या इच्छेप्रमाणें बायकोला शिक्षण देऊं शकतात कां ? आजपर्यंत बायकोची मास्तरकी करणाऱ्या किती तरुणांनीं किती देशसेवा व समाजसेवा केली आहे ! तरुणपणीं त्यांच्या असणाऱ्या भराऱ्याप्रमाणें प्रत्यक्ष किती कृती त्यांच्या हातून झाल्या आहेत. ह्याचा जर ते आपल्या मनाशीं पडताळा पाहतील तर त्यांना माझे ह्मणणें पटेल. आतां ह्यावरून मीं मात्र असें ह्मणत नाहीं कीं, सर्वांनीं मुलींचीं लग्नें लवकर करावीं, ज्यांच्या मनाची तयारी आहे त्यांनीं ती खुशाल १८ व्या वर्षीं करावी; पण हे चालू पिढीनें करावयाचें काम आहे. पण आज जीं आईबापें खुळ्या विचारांची आहेत, त्यांच्याकरितां मुलांनां एवढें नुकसान सोसून त्यांच्या मजींप्रमाणें राहतां येऊं नये कां ? त्यांच्या ऋणाची अल्पशीं फेड एवढ्याशा साध्या गोष्टीनें करावयाची सोडून आमचे तरुण असें उलट्या मार्गांनीं जात आहेत कीं, ते जें कांहीं मिळवावयाची इच्छा करतात तें तर मिळत नाहींच. पण जवळ असतें तेंही घालवतात व मग 'हाय गेलें हुय गेलें, धुपाटणें हातीं आलें' अशी त्यांनीं स्थिती होते. तरी सर्व बंधुभगिनींनीं न रागावतां ह्या गोष्टीचा विचार करावा एवढी विनंति करूम हा लेख संपविते.

१० सद्यःस्थितींत तरूण पिढीचें निरीक्षण.

सध्यां मोठा चमत्कारिक काळ आलेला आहे, सर्व जगाची उलाढाल चालली आहे. सर्व देशांमध्ये असंतोष माजून राहिला आहे. सर्व देशांतील लोक आपापल्या समजुतीप्रमाणें आपलें स्वातंत्र्य मिळविण्यासाठीं अगर कायम राखण्यासाठीं निरनिराळ्या तऱ्हेची चळवळ करीत आहेत. हें त्यांचें करणें चांगलें कीं वाईट हें ठरविणें सुद्धां मुष्किलीचें झालें आहे. मारहाण, लढाया वगैरे गोष्टी पाहिल्या ह्मणजे कोणाही शांतताप्रिय माणसाला त्रासच वाटेल. चांगल्या हेतुनें जरी एखाद्या गोष्टीची सुरुवात झाली तरी पण मनुष्य ईशेला पेटला ह्मणजे त्याचा परिणाम अतिरेकावर जातो. त्यावेळेस मनुष्याची सारासार विचारशक्ती थोडीबहुत लोप पावते. आणि ह्याचा परिणामही दोन्ही पक्षांनां त्रासदायक होतो. जगांत चाललेल्या ह्या धुमाकुळांतून हिंदुस्थान तरी कसा अलिप्त राहणार ? पांच वर्षें चाललेल्या धुमश्चक्रीनें मनुष्यहानी थोडी झाली ह्मणूनच कीं काय राशियामध्यें बोलशेविझम्, चीन व ऑस्ट्रियामध्यें अंतस्थ दंगे वगैरे रूपानें मनुष्यसंहार सुरू आहे. पण दुबळ्या पांगळ्या हिंदुस्थानांत तसलें कांहीं करण्याची ताकद नसल्यामुळें दैवानें प्लेग, दुष्काळ वगैरे दैवी आपत्ती कायमच्या येऊन वस्ती कमी करण्याचें श्रेय घेत आहेत. हिंदुस्थानचें मुळचें

वातावरण जरी तेजस्वी असलें तरी तें तेज सात्वीक आणि आत्मीक होतें. एकाकाळीं जरी हिंदुस्थानांत भौतिक शास्त्राची पुष्कळ वाढ झाली असली तरी धार्मिक शृंग्वलेनें तें इतकें जखडून गेलेलें होतें कीं, आपल्या स्वतःच्या मुखसोई, आपली चैन, आणि तें पुरें पाडण्याकरतां लागणारा मुबलक पैसा हेंच जीवनाचें सार त्यांनां वाटत नसल्यामुळें ईश्वरविषयक सात्त्विक विचार, त्याला अनुसरून असणारी सत्वस्थ रहाणी हेंच हिंदुलोकांचें ब्रीद मानलें जात असे. आपलीं जुनीं पुराणें पाहिलीं, त्यांतील थोर ऋषी व पराक्रमी राजे, यांची चरित्रें वाचलीं ह्मणजे आपल्याला असें दिसून येतें कीं, त्यांनीं आपल्या शक्तींचा उपयोग फारच क्वचित् प्रसंगीं अगदीं निरूपाय ह्मणून केला होता. आणि ज्या ज्या वेळेस अशा तऱ्हेनें त्यांनां आपल्या शक्तींचा उपयोग करावा लागत असे त्या त्या वेळेस सर्व देवतांनां, प्रजाजनानां व बांधवांना संतुष्ट ठेवण्याकरितां यज्ञ समारंभांसारखे समारंभ करून ईश्वराचें, अन्नदान करून गरीबांचें आणि प्रेमळतेनें वागून आपल्या बरोबरीच्या बांधवाचें ह्मणजे राजेलोकांचें आणि विद्वान अशा ब्राह्मणांचें ते प्रेम संपादन करीत असत. त्यावरून हाच अर्थ निघतो कीं, निरूपाय ह्मणून जेव्हां त्यांनां दुष्टांचा संहार करणें भाग पडत असे, जेव्हां त्यांना तेजस्विता दाखवावी लागत असे, तेव्हां त्यांना तें अगदीं जिवावर येत असे. आणि त्याच्या क्षालनार्थच असे उपाय योजित असत. सावरून हें नक्की ठरतें कीं, हिंदुस्थानच्या लोकांत जरी तेजस्विता असली तरी त्यांचें शील, नीतिमत्ता

आणि सद्सद्विवेक बुद्धीही अतिशय मोठ्या प्रमाणांत होती आणि त्यामुळेच तें [हिंदुस्थान] वरच्या दर्जावर चढलें होतें. काल-वशात् जेव्हां आमच्यांतील ह्या गुणांचा प्वास होत गेला तेव्हां हळू हळू आह्मी खाली जात जात पारतंत्र्याच्या शृंखलेंत अडकलों. पण दैवयोगानें चांगल्या राज्यकर्त्यांच्या हातीं आमचा देश पडल्यामुळे पुनः आह्माला शुद्धीवर यावयाला अवसर मिळाला. ईश्वर आणि मनुष्य ह्या दोघांचाही नियम एकच आहे, कीं एखादा मनुष्य कांहीं देण्याला योग्य झाला ह्मणजे त्याला काय तें द्यावयाचें. आतां ईश्वरापेक्षां माणसें तीं माणसेंच असल्यामुळे त्यांच्यांत थोडीशी स्वार्थलोलुपता ही असणारच. पण त्याकरतां त्यांच्यावर दांत ओठ खाण्यांत फारसा अर्थ नाही. जसें आपलें एखादें अजागळ मूल आहे आणि तें येऊन आपण एखाद्याच्या येथें पाहुणे ह्मणून गेलों व तेथें गेल्यावर त्यानें जर कांहीं अजागळपणा केला तर वास्तवीक पाहुण्याचें मूल ह्मणून त्या घरच्या माणसांनीं हसूं नथे. पण मनुष्यस्वभावाप्रमाणें हंसायला हें येणारच. आतां अर्थात् आपलेंच मूल जर अजागळ, तर राग येऊन काय उपयोग ? पण हाही मनुष्यस्वभावच आहे कीं, राग हा यावयाचाच. तेव्हां खरा उपाय ह्मणजे आपलें मूल शहाणें करायला आपण झटणें हाच होय. हीच स्थिति हल्लीं राष्ट्राची झाली आहे. हल्लीं हिंदुस्थानामध्यें चोहोकडे असंतोष पसरला आहे. त्याचीं कारणें शोधून त्याच्यावर आपल्या मताप्रमाणें उपाय करण्यांत राष्ट्रांतील पुढारी मंडळी गुंतली आहे. ते रोज नवे नवे उपाय आपल्या बुद्धीप्रमाणें

जनतेपुढें मांडीत आहेत. हें काळाला धरूनच आहे. पाहूं गेलें असतां प्रत्येक ठिकाणीं काळागोरा हा भेद दृष्टोत्पत्तीस येतो. पण ही जाणीव आह्वांला इतक्या उशीरां झाली आहे कीं, ती स्थिती रागाच्या एका झटक्याबरोबर दुरुस्त होणें शक्य नाहीं. ज्यावेळेस सुरवातीला ही मंडळी आमच्याशीं सौजन्यानें आणि प्रेमानें वागत होती त्यावेळेस आह्मीं त्यांना गुशाल डोक्यावर चढूं दिलें. आतां कित्येक वर्षांच्या संवयीनें ही वर चढलेली मंडळी एका क्षणांत खालीं कशी येणार ? आपल्या बंगल्यांत किंवा आपल्या माडीवरच्या दिवाणखान्यांत नवणारा श्रीमंत खालीं केव्हां येतो ? जेव्हां समोरून येणारा पाहुणा आपल्या तोलाचा किंवा आपल्याहून कांकणपर अधिक तोलाचा आहे असें त्याला वाटतें तेव्हां. ती योग्यता १२ व्याख्यानें ऐकून, १०५ वर्तमानपत्रें वाचून, थोड्याशा स्वराज्य-होमरूलच्या गप्पा मारून किंवा पुढाऱ्यांची दर्शनें घेऊन येत नसते. हल्लीं आमच्यांतील तरुण पिढीत एक प्रकारचा नवा उत्साह येत आहे. पण त्यांच्या पाठीमागें असणारी बडील मंडळी त्याकडे फारसें लक्ष देत नाहीं. इतकेंच नव्हे तर जीं थोडीशीं बडील मंडळी अशा उद्योगांत पडलीं आहेत त्यांनीं कांहीं हातांच्या बोटांदर भोजतां येण्याजोगीं बगळल्यास चाकीच्या माणसांनीं आपल्या मुलांच्या शिक्षणासंबंधानें, त्यांच्या आयुष्काळसंबंधानें कितीसा विचार केलेला आहे ? ह्या ठिकाणीं आमच्या राज्यकार्याचे गूण किंवा अतगूण पहाण्याचें काम मीं करणार नसून आमच्या तरुण पिढीचें सद्यःस्थितीतलें निरीक्षण

थोडेसॅ करावें असा माझा विचार आहे. दुसऱ्याला नांवें ठेवण्या-पूर्वीं, दुसऱ्याला वार्ड्ट ह्मणण्यापूर्वीं आपल्या स्वतःसंबंधानें प्रत्येक माणसानें न्यायानें आणि सदसद्विवेक बुद्धीनें विचार केला पाहिजे. सध्या व्यवहारांत आपण असें ह्मटलें तर चालेल कीं, दुसऱ्यांतही दोष आहेत, मग आमच्यांत असले तर काय हरकत आहे ? पण जेव्हां कसोटीचा प्रश्न असतो तेव्हां कसोटीला चढणाऱ्या माणसानें निर्दोषत्व असलें पाहिजे. ह्या दृष्टीनें पाहिल्यास आमचे तरुण अजून कसोटीला लावण्यायोग्य झालेले नाहींत. आह्मीं आईबाप आमच्या मुलांच्या शारीरिक व मानसिक शिक्षणाकडे जितकें लक्ष द्यायला पाहिजे तितकें देत नाहीं. आणि आमची विद्वान तरुण पिढीमुद्दाम थोडेभें र ट फ करतां आलें कीं, वडिलांची इच्छा आणि आज्ञा यांची त्यांना किंमत वाटेनाशी होते त्यांना जर आई चार गोष्टी सांगू लागली तर तीं उलट तिलाच दोन गोष्टी सांगून गप्प बसायला लावतील. तरुणांच्या अंगांत असणारें आत्मिक बळ, सात्विक तेज, आरोग्यकारक शरीरसंपत्ती ह्याचा कुठे मागमूसही दिसत नाहीं. ज्यांची बरोबरी करावयाला आपण तयार झालों आहों त्यांच्यातील जे चांगले गूण त्यांचा सांठाही आमच्या लोकांत क्वचित् दृष्टीला पडतो. आह्माला स्वतःला आपलेपणाची चाड अतिशय कमी आहे. आमच्यांतील अंतःस्थ भांडणें मुळींच सुटत नाहींत. कोट्यावधी वर्षे चालत आलेलें जातीभेदाचें खूळ उकरून काढून आमच्यांतील मंडळी आपसांतच भांडत आहेत. कोणी कोणाचें नुकसान केलें या संबधाच्या झाल्या-

गेल्या खऱ्याखोट्या गोष्टी उकरून काढून बायकांसारखीं नसतीं भांडणें उगाळीत बसलीं आहेत. हिंदू धर्मीनें सगळ्यांनां ओरडून सांगितलेला मुख्य शब्द ' तत्वमसि ' हा विसरून आमचें नुकसान अमक्यानें केलें ह्मणून बायकी रडगाणें गाऊन द्वेष, असंतोष-वृत्ती आणि प्रेमाचा नायनाट करावयाला कारणीभूत होत आहेत. ज्या तरुणांच्या अंगांत तासभर उन्हांत रहाण्याची ताकद नाही, ज्यांना वेळ पडल्यास जेवणाला १० चे १२ सोसत नाहीत, रोज कसली तरी सायरपें अन् टॉनिकें घेतल्याशिवाय ज्यांचें भागत नाही, मस्तकशांतीकरतां ऐपत असणाऱ्यांनां आणि नसणाऱ्यांनां जेथें रोज नानातऱ्हेचीं तैलें लागतात, जेथें खरी स्वच्छता, खरी टापटीप यांचा अभाव, अशा तरुणांनीं एकदम दुसऱ्याची बरोबरी करायला जाणें, हें आकाशीचा चंद्र हातांत येण्याची अपेक्षा करणें यासारखें हास्यास्पद नाहीकां ? मनुष्यानें उच्च व्येय आणि उच्च आकांक्षा धरूं नये असें नाही. पण त्या धरायला आपलें वर्तन व कृती त्याला साजेशीं ठेविलीं पाहिजेत. स्वराज्य मिळवणाऱ्या शिवाजीचे उन्हातान्हांतून हिंडणारे, रानावनांतून भटकणारे, पोटाची व थंडीची पर्वा न करणारे, शूर मावळे कोणीकडे; अटकेला झेंडा लावणाऱ्या पेशव्यांचे रात्रो भरारीसारखे लढवय्ये शूर कोणीकडे; फुटाऱ्यांवर दिवस काढीत रहाणारीं माणसें कोणीकडे; निःपक्षपाती न्याय देणारे तेजस्वी न्यायाधीश कोणीकडे; स्वार्थावर पाणी सोडून, बऱ्या वाईटाकडे क.नाडोळा करून सत्वाकारतां झगडणारे वीर कोणीकडे; आणि क्षणभर ऊन लागतांच जीव

कासावीस होणारे; लहानमोठे, वडील धाकटे, याचा भेदाभेद न समजतां वागणारे, शरीर संपत्तीची किंमत न समजणारे, आमचे हल्लीचे तरुण वीर कोणीकडे ? मनुष्याला जितकें उच्च दर्जाचें व्हावयाचें असेल, जितकें उच्च काम करावयाचें असेल, तितकें उच्च शील त्यानें स्वतः मिळविलें पाहिजे. मनुष्याची नीतिमत्ता मनुष्यानें नेहमीं घांसून पुसून तयार ठेवावी लागते. मनुष्याच्या स्वभावाबद्दल किंवा आवडी नावडीबद्दल दुसऱ्याला दोष देतां येतील पण त्याच्या शीलसंबंधानें त्याच्या शत्रूला सुद्धां ब्र काढतां येणार नाहीं असें तें पाहिजे. तरुणांनीं, तुझांला जर राष्ट्रीय स्वातंत्र्य पाहिजे असेल, स्वराज्य मिळावयाचें असेल तर तुझी राज्यकर्त्यांनां आपण त्यांच्या तोडीचे नव्हे कांकणभर जास्त योग्यतेचे आहो आसें दाखवा. त्यांच्या लोकांच्या अंगांत असणारा करारपिणा, स्वाभिमान, उद्यमशीलता, नियमितपणा, आपलेपणा हे गूण आपल्या अंगांत शक्य तितके आणण्याचा प्रयत्न करा आणि शिवाय हिंदु समाजांतील सात्विकता आणि आत्मतेज तुझी मिळवा. तुमच्या परमपूज्य ऋषी मुनीसारखे तुझी तेजस्वी ब्राह्मण बना. ब्राह्मणांनीं आह्माला मार्गें टाकलें, ब्राह्मणांनीं आह्माला बुडवलें हा महामंत्र सोडा. हल्लीं ब्राह्मणांनां सुद्धां आपलें ब्राह्मणत्व संभाळणें जड होत चाललें आहे. अशावेळीं त्यांच्यामध्ये अनुवंशिक संस्कारानें जे थोडेसे संस्कार शिल्लक राहिलेले आहेत ते काढून टाकून तुझी आमच्यांत येऊन मिसळा असें त्यांना सांगण्यापेक्षां किंवा त्यांचा हेवादावा करण्यापेक्षां तुझी स्वतः

ब्राह्मण होण्याचा प्रयत्न करा. तुम्हीं आपल्या शीलानें, आपल्या सत्वस्थ रहाणीनें, कामक्रोधादि पडिंपूंच्या दमनानें ब्रह्मपद मिळवून ब्राह्मण बना. तें मिळवावयाला कोणालाही आड येतां येणार नाही. मनुष्यप्राण्याची व्यक्तीपुरती उन्नति प्रत्येकाच्या हातांत आहे. ती करण्याकरतां कोणालाही कोणांवर ही अवलंबून रहावयाला नको. तेव्हां हे खाजगी घरगुती तंटे सोडून देऊन, दुसऱ्याला शिव्या गाळी देण्याचें बंद करून तुम्ही स्वतःची उन्नती करावयाच्या मार्गाला लाग. यांत तुम्हांला कोणाशीही भांडणेची जरूर नाही. मनुष्याच्या उन्नतीसाठीं त्याला शिक्षणाची अत्यंतिक जरूरी आहे. तरी चांगलें शिक्षण मिळेपर्यंत आहे तें शिक्षण घालवून देऊन आपल्या आयुष्यांतील बहुमोल वेळ जगाच्या वातावरणांतील नसत्या उठाटेवी करण्यांत घालवणें हें विद्यार्थ्यांना तरी योग्य नाही. तुमचे पालक, तुमचे पुढारी काय करताहेत तें करूं द्या. पण तुम्ही स्वतः पूर्ण विचार केल्याशिवाय या फंदांत पडूं नका. तुमचें हें वय अध्ययन करायचें आहे. ह्या वयांत प्रथम तुम्हीं अध्ययन करून मग देशाचें निरीक्षण करा. आपल्या देशाच्या आणि इतर देशांच्या परिस्थितींचा नीट अभ्यास करा. राज्यकर्त्यांत आणि तुमच्यांत कोणकोणच्या गोष्टींत अंतर आहे तें शोधा. शरीरसामर्थ्य वाढवा. सात्विक विचार, सत्वस्थ रहाणी, आणि उत्कृष्ट नीतिमत्ता आपल्यामध्ये कसोशीनें आणण्याचा प्रयत्न करा. नव्हे आणा. तुमच्या देशाला कशाकशाची अपेक्षा आहे, त्यांतील तुम्हांला काय काय करतां येण्याजोगें आहे याचा

नीट विचार करून तुझाला काय करतां येईल तें ठरवा. आणि मग उद्योगाला लाग. अशा पूर्ण तयारीनें तुझी उद्योगाला लागल्यास तुमचें अंतिम साध्य तुझाला तेव्हांच मिळेल. पण हल्लीं परिस्थिती अगदीं उलटी आहे. दुसऱ्याचे दोष पुष्कळ असतील. पण तुझाला तुमचे दोष मुळींच दिसत नाहीत. तुही रोज नव्या नव्या शेंकडों संस्था काढतां पण आहेत त्यांना चिरस्थायित्व आणण्याचा प्रयत्न होत नाही. हल्लींची तरुणपिढी दिसण्यांत काडी पहिलवान, वागण्यांत बेशिस्त, काटकपणाच्या नांवांनें पूज्य, व्यवहारज्ञानासंबंधानें जवळ जवळ तीच दशा, बोलण्यांत शूर नियमितपणाचा अभाव असलेली, सोशिकपणाच्या नांवांनें आंवल्याएवढें, चार बरोबरच्या मंडळीनीं एका ठिकाणीं बसों, चार गप्पा झोंकाच्या, एक दोन पुढ्यांनां चांगलें, एक दोघांना वाईट झणावें. वडिलांनां कळत नाहीं झणून सांगों आणि मन मानेल तसें सांगों. अशांनें राष्ट्रोद्धार होत नसतो, स्वराज्य मिळत नसतें. याकीचे घांव खाल्ल्याशिवाय दगडाला देवकळा येत नसते. सुन्नशय्येवर लोळून, कढत कढत चहा पीत पीत, हाटेल्च्या उसळी खात खात स्वराज्य लाभत नाहीं. आपण दुसऱ्याला कांहीं दिले तर देव आपल्याला देतो. प्रेमाचा प्रतिध्वनी बहुधा प्रेममयच उमटतो. आपण दुसऱ्याशीं योग्य स्वाभिमान राखून आपलेपणानें वागल्यास पुष्कळशीं माणसें तुमच्याशीं उलट तशीं वागतील. पण हल्लींच्या तरुणांच्या हे लक्षांत येत नाहीं, स्वतः ढोळे मिटून चालून दुसऱ्याच्या मागे जाणे केव्हांही धोक्याचे आहे. जर

आपल्या मनाला खरोखरीची तळमळ असेल तर आपण आधीं आपलेपणा ओळखायला शिका. अधिकाराच्या वजनानें ह्मणा अगर अंगवळणीं पडलेल्या संवयीनें ह्मणा परकीयांनां तुझीं जितकी सहानुभूति दाखवतां इतकी तरी स्वकीयांसंबंधानें बाळगायला शिका. परक्याच्या डोळ्यांतलीं कुमळें काढीत बसण्यापेक्षां आधीं आपल्या डोळ्यांतलीं मुमळांकडे लक्ष गेलें पाहिजे. आपण आपल्या बांधवांसाठीं प्रथम स्वार्थत्याग करायला शिका. मग दुसऱ्याच्या स्वार्थाविरुद्ध गप्पा मारणें चांगलें. प्रत्येक तरुणानें उत्कृष्ट शरीर-संपत्ती, उत्तमशील, प्रथम मिळवून मग पडेल त्या कामाला तयार असण्याजोगा मनाचा मोठेपणा दाखवला पाहिजे. आपल्या माणसांचीं सुखदुःखें सोई गैरसोयी बघण्याचा संवय आधीं आपल्याला लावली पाहिजे. मनुष्याला स्वतःचें अपें कांहीं मत, स्वतःचें अतें कांहीं तत्व, स्वतःचा असा कांहीं विचार लागत असतो. स्वतःच्या अंगात कर्तबगारी लागते. दुसऱ्याच्या संबंधानें चांगलें वाईट ह्मणण्याजोगा अधिकार आपल्या अंगांत आणावा लागतो. उगचि दुभरीं हुरळलीं ह्मणून आपण हुरळून उपयोग नाही. जगांतील प्रत्येक व्यक्ती वाईट आहे असें धरून चालण्यापेक्षां प्रत्येकामन्यें थोडाफार चांगुलपणा असतो असेंच धरणें श्रेयस्कर आहे. प्रत्येकाकडून आपल्याला जें कांहीं मिळवतां येण्याजोगें असेल तें आणण्याला शिकलें पाहिजे. दुसऱ्याकडे दोषैक दृष्टीनें पहाण्याची संवय सोडून समतेनें बघावयाची संवय लावली पाहिजे लोकांच्या डोळ्यांनीं पहावयाची ताकद आपल्या अंगांत आली पाहिजे. लोक

ज्या रस्त्यानें जाताहेत त्याच रस्त्यानें मी जाईन असें ठरवायचें मोडून मीं माझ्या अकलेनें चालेन अशी हिंमत दरेक तरुणांच्या अंगांत हवी. ज्या तरुणाला खरा देशभक्त व्हायचें असेल, ज्याला खरें स्वराज्य मिळवायचें असेल तो तरुण ईश्वरभक्त, आरोग्यसंपन्न, तेजःपुंज, विद्वान, करारी, विचारी आणि व्यवहारचतुर हवा. तरी विद्यार्थ्यांनो, व तरुणांनो, आपलें विद्यार्जन पुढें झाल्यानंतर मग आपल्याला जो मार्ग दिसेल त्या मार्गांत पडलांत तरी ईश्वरभक्ती व आपलें शील केव्हांही विसरूं नका. ह्मणजे तुझाला तुमच्या इच्छित कार्यांत नेहमीं यश येईल. तरी भांडत बसण्यापूर्वीं ही सर्व योग्यता आपण आपल्या अंगांत आणण्याचा प्रयत्न करा. आपलेपणा कायम ठेऊन ईश्वराला साहाय्याला हाक मारा ह्मणजे तो परमात्मा तुझाला यश देईल.

